МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

Глаголы, обозначающие природные явления в тувинском языке

(Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и «Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Нурсат Оюмаа Владимировна
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Сувандии Н.Д., к.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____
Допущена к защите «___»_____20__
Протокол заседания кафедры КТФиОЯ №___
Зав. кафедрой_____Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

Допчузу

Киирилде……..……3

I эге. Лексика-семантиктиг бөлүктер дугайында билиглер, ниити дыл эртеминде болгаш тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң шинчилеттингени……...….6

1.1. Лексика-семантиктиг бөлүктер дугайында билиглер…….6

1.2. Ниити дыл эртеминде болгаш тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң шинчилеттингени……..21

II эге. Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң уткалыг бөлүктери…….33

2.1. Дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери……33

2.2. Агаарның изиг-соогун илередир кылыг сөстери……..…43

2.3. Чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинни илередир кылыг сөстери…..48

2.4. Чаъс, харның кылдыныгларын илередир кылыгсөстери……..…..51

2.5. Хаттың кылдыныгларын илередир кылыг сөстери…….……57

2.6. Булуттарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери…….....62

2.8. Сугнуң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери…….....…63

Түңнел…….68

Литература даңзызы……..76

Киирилде

Тыва дылдың кылыг сөстери эки шинчилеттинген, эң улуг болгаш нарын чугаа кезектеринге хамааржыр. Кылыг сөстери илередип турар уткаларының аайы-биле аңгы-аңгы лексика-семантиктиг бөлүктерни тургузуп турар. Тыва дылдың кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин шинчилээн ажылдарның саны көвей эвес, бо талазы-биле шинчилел ажылы тыва дыл эртеминде чаа угланыышкынның ажылы болур турар.

Доозукчу квалификастыг ажылдың темазы: тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери

Доозукчу квалификастыг ажылдың объектизи: тыва дылда сөстерниң лексика-семантиктиг бөлүктери;

Доозукчу квалификастыг ажылдың чугулазы: Түрк дылдарның материалында кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктеринге хамаарыштыр дараазында шинчилел ажылдарын демдеглеп болур: М. Д. Чертыкованың хакас дылдың чугаа илередир кылыг сөстерин шинчилээн [1996], А. Н. Чугунекованың хакас дылдың шимчээшкин илередир кылыг сөстерин шинчилээн ажылы [1998], Мурнуу Сибирьниң түрк болгаш казах дылдарның эмоция илередир кылыг сөстерин, Т.А. Козыревтиң деңнелге ажылы [1999], алтай дылдың интеллектуалдыг кылдыныг илередир кылыг сөстерин шинчилээн Б. Б. Саналованың ажылы [2004].

Тыва дылда кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктеринге хамаарыштыр А. Я. Салчактың «Тыва дылда сагылга-чурум илередир кылыг сөстери» [2005] болгаш В. С. Барыс-Хоонуң «Тыва дылда шимчээшкин илередир кылыг сөстери» [2006] деп диссертациялары камгалаттынган.

Оон аңгыда Тыванның күрүне университединиң тыва филология болгаш ниити дыл эртеминиң кафедразынга кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин шинчилээн курс болгаш диплом ажылдарын демдеглеп болур.

Ынчалза-даа бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстерин шинчилээн тускай эртем ажылы чок болганы-биле ук теманы шинчилээри чугула айтырыг болуп турар.

Шинчилел ажылының чаа чүүлү: тыва дылда кылыг сөстериниң бөлүктерин шинчилээн ажылдар хөй эвес, ооң иштинде бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстерин шинчилээн тускай эртем ажылы чок болганы-биле ажылывыстың чаа чүүлү тодараттынып турар.

Доозукчу квалификастыг ажылдың сорулгазы: тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстерин шинчилээри.

Сорулганы чедип алырда, **шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар:**

- бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң долу даңзызын тургузар;

- ук кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин тодарадыр;

- тодараттынган кылыг сөстериниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаар, чижектерге бадыткаар.

Диплом ажылының теоретиктиг үндезиннери:

Орус дылда Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы [1984],

И.И. Баклановоның «Глаголы, обозначающие явления природы, и их роль в формировании структуры предложения (на материале пермских говоров)» [2017] деп чүүлү,

Татар дылда А. Галиева, Р. Замалетдиновтуң «Семантика и сочетаемость татарских глаголов, обозначающих природные явления» [2017] деп чүүлү.

Шинчилел ажылының материалы: бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери.

Ажыглаан арга-методтар: тайылбырлап бижииринiң, компонентилиг анализ, деңнелге аргазы, лингвостатистика методтарын ажыглаан бис.

Доозукчу квалификастыг ажылдың практиктиг ужур-дузазы: ук ажылды школаның тыва дыл болгаш чогаал башкылары, Тыванның күрүне

университединиң филология факультединиң сургуулдары, тыва дылга сонуургалдыг кижилер, оон аңгыда курс ажылының түңнелдерин тыва дылдың кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктериниң словарын тургузарынга ажыглап болур.

Доозукчу квалификастыг ажылдың тургузуу: киирилде, 2 эгеден, түңнелден, ажыглаан литература даңзызындан тургустунган.

I эге. Лексика-семантиктиг бөлүктер дугайында билиглер, ниити дыл эртеминде болгаш тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң шинчилеттингени

Лексиканың системалыг тургузуу ооң иштинде бир-ле ниити утка-биле тодараттынган сөстер каттыжыышкыннарының бары-биле илереп турар. Ындыг сөстер каттыжыышкыннарын лексика-семантиктиг парадигмалар деп адап турар, а парадигманың кежигүннериниң аразында семантиктиг харылзааларны – парадигматиктиг харылзаалар деп адап турар.

Парадигматиктиг харылзаалар, бир талазындан, лексика-семантиктиг парадигмаларны тодаргайлаарынга үндезин болуп турар, а өске талазындан – боттары сөстерниң кандыг-бир чугаа кезээнге хамааржып чоруурундан хамаарылгалыг болуп чоруур.

Парадигматиктиг харылзаалар боттүг чүүлде болуушкуннарның аразында болуп турар ханы уткалыг харылзааларны көрүнчүктелдир көргүзүп турар. Бо харылзаалар, ындыг турбуже, дыл-биле, ооң иштинде бар лексика-семантиктиг система-биле «эдип чазаттынган». Ынчангаш сөстерге хамаарыштыр чүгле чүүлдер болгаш болуушкуннар бөлүктээшкиннеринге үндезилеттинген бөлүктээшкинннер дугайында чугаалап болбас. Кайы-бир сөстерниң каттыжыышкыннарының хамаарылгалыг кезээ дылдан дашкаар азы дыл системазындан аңгы болуп болуру өске херек.

Ынчаарга, парадигманың дылдың лексика-семантиктиг системазының элементизи кылдыр аңгылаарының үндезини ооң иштинче кирип турар сөстерниң лексика-семантиктиг вариантыларының (ЛСВ) ниитизи болуп турар.

Сөстүң аңгы утказында семалар аразында, хөй уткалыг сөстер аразында болгаш парадигманың кежигүннериниң аразында харылзааларның анализинден алгаш көөрге, шупту деңнелдерде ол-ла дөмей харылзаалар хевирлери илереп турар, а тодаргайлаарга:

1) удур-дедир немежириниң харылзаалары,

2) аймактың харылзаалары,

3) дөмейлешкээниң харылзаалары,

4) удурланыштырарының харылзаалары.

Бо харылзааларның хевирлери парадигмаларга аңгы кылдыр көргүстүнген болуп болур. Чамдык парадигмаларга аңгы харылзааларның хевирлери, а өскелерге – кандыг-бир чаңгызы тааржыр.

Ынчалзажок, парадигманың тургузуун тодарадып чоруур доктаамал ажыглаттынып турар чылдагааннарны утпаза чогуур, тодаргайлааргa:

1) чүнү илередип турары (тодаргайлааргa, боттуг чүүл-биле деңзигүүрлүү), база

2) боттуг чүүлдүң болуушкуну кандыг чугаа кезээ-биле илереттинип турары.

Час, чай, күс, кыш; эртен, хүн, кежээ, дүн; баш, эгин, хол, бут, ижин д.о.ө. парадигмалар бүдүн чүвениң кезектерин илередип турар – хонуктуң, чылдың, мага-боттуң кезээ д.о.ө. Бо бөлүктер удур-дедир немежириниң харылзаалары-биле илереттинип турар: ооң иштинче кирип турар сөстер бот-боттарын солуп шыдавас. Ынчалза-даа боттуг чүүлде болуушкуннар аразында холбаалар-биле кызыгаарлаттынган харылзааларга безин ол чижектиг бөлүктерде дыл эртемининиң онзагайларының барын чок деп болбас. Оларның санынче, чижээ, эртен, хүн, кежээ, дүн деп сөстерниң аразында бүдүн чүвениң «кезээ» кылдыр боттуг чүүлге үлээри азы боттуг чүүлге орус дылда «рука» деп сөс-биле француз дылда «die Hand» деп сөстерниң боттуг чүүлге хамаарылгазы, орус дылда «хонук» деп сөстүң бары болгаш француз дылда ооң эквивалентизи чогу д.о.ө хамааржыр.

Бо чижектиг бөлүктерге удур-дедир немежириниң харылзаалары дөмейлешкек харылзаалар-биле (деңне: баш – котелок - чердак) азы удурланышкак харылзаалар-биле – антонимнер – (деңне: хүн – дүн, эртен – кежээ, кыш – чай д.о.ө.) бергедежи берип болур.

Дылда ол-ла чаңгыс боттуг чүүлдүң чери аңгы чугаа кезектериниң бөлүк сөстери-биле, тодаргайлааргa аңгы дылдың категориялары-биле көргүстүнер. Ынчалдыр үе илередир чүве аттары – хонуктуң, чылдың кезээ

д.о.ө, үе илередир наречиелер-биле – кезээде, кажан-даа, ам, шагда, эртен, күзүн д.о.ө., демдек аттары-биле – шаандагы, амгы, дүүнгү д.о.ө. хамаарыштырып чоруур.

Чугаалаар, сөглээр, чугаалажыр деп кылыг сөстериниң, сөс, чугаа, дыл деп чүве аттарының, чугаакыр эвес, шуугаазынныг, хөөремиккей деп демдек аттарының ниити семантиктиг компонентизи «чугаа» болуп турар.

Мындыг уткалыг сөстер каттыжыышкыннарын шинчилевээни-биле, чүве аттарында, наречиелерде болгаш демдек аттарында үениң категориязының, кылыг сөстеринде, чүве аттарында, демдек аттарында чугааның билиишкинииниң илерээшкинииниң онзагайын чугаалап шыдавас бис.

Парадигмаларның аңгы хевирлерин айтыр шинчилеттинген терминология база чок. Дараазында терминнерни ажыглап турар.

Лексика-семантиктиг бөлүк (ЛСБ) дээрге чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр сөстериң бот-боттарының аразында уткалыг харылзаалыг кылдыр каттышканы болур. Ол семантика-парадигмалыг харылзаа-биле холбаалыг (синонимия, антонимия, янзы-бүрү уткалар).

Темалыг сөстер бөлүү (ТСБ) дээрге аңгы чугаа кезектеринге хамааржыр семантика талазы-биле каттышкан бөлүк сөстер болур.

«Синонимниг сөстер одуруу» болгаш «антонимниг эжеш сөстер» тускай хевирлиг парадигмалар эвес, а лексика-семантиктиг сөстер бөлүүнүң азы темалыг сөстер бөлүүнүң кежигүннериниң аразында тускай харылзааларны илередип турар.

Лексика системалыг деп бодал А. Потебняның, М. Покровскийниң, Л. Щербаның, Р. Мейерниң, Г. Шперберниң, Г. Ипсенниң ажылдарынга турган.

Чамдык авторлар лексиканы система кылдыр көрбейн турганнар, чүге дизе сөс дээрге чугааның кылымал эге-хемчээ болур, а дылдың эвес, чүге дизе ооң ооң единицаларын санап четпес.

Н.И. Толстой, словарь составында лексикологияны илерээшкинниң планы болгаш семасиологияны утканың планы деп кызыгаарлавышаан

мынча деп турар: «Сөөлгү үеде лексикологияның сайзыралы «арыг» лексикология – словарьның лексемалыг талазынче угланган лексикология дугайында чугаалаарынче улуг идигни берип турар» [Толстой 1997: 399].

Шак мынчаар лексика биле семантиканы, лексиктиг система биле семантиктиг системаларны деңнештирип болбас. Дылдың семантиктиг системазын лексиктиг единицалар-биле илереттинген сөстер уткаларының каттышканы кылдыр билип турар. Бир эвес сөс лексиктиг деңнелдиң кол эге хемчээ болза, семантиктиг деңнелдиң – сөстүң лексика-семантиктиг вариантызы, тодаргайлаарга ооң утказы болуп турар.

Дыл эртемденнери лексиканың системалыг шынарын чүүлдүгзүнүп турар.

Ю.Д.Апресянның бодалы-биле, лексиканың системалыы ийи чүүлден хамааржып турар: билигниң канчалдыр тодараттынып турары болгаш лексиканың канчалдыр тодарадып бижиттингени. Эртемден дараазында системага тодарадыгны берип турар: «(1) бир эвес объектилерни долу кылдыр тодарадып бижиирингe эвээш санныг элементилер хереглеттинип турар болза, дыка хөй объектилер системаны тургузуп турар; (2) бир эвес объектилер бот-боттарынче ниити дүрүмнерге чагыртып шилчип шыдаар болза, дыка хөй объектилер системаны тургузар … [Апресян 1963: 118].

Лексикада система, колдуунда, утказындан хевиринче, лексемаларже угланыышкынныг шинчилеттинип турар: кандыг-даа сөстер системазы утказының ниитилии-биле харылзажып чоруур, ынчангаш лексикада система дылдың единицаларының удур-дедир харылзаалыындан кызыгаарланып турар. Мынчалдыр лексиктиг система дээрге «доктаамал удур-дедир харылзажып чоруур, бижыг харылзаалар-биле бот-боттарының аразында холбашкан дылдың элементилериниң каттышканы болур» [Фомина 1983: 170].

Сөс бүрүзү база аңаа хамаарышкан уткалар тускай тааржыр системалыг, тускай аттыг болгаш кылыг сөстүг каттыжыышкыннарже кирип турары лексиканың системалыын көргүзүп турар. Ук дылга хамааржыр

сөстерниң каттыжарының дүрүмнери болгаш материалдыг делегейниң чүүлдериниң шын деңзигүүрлүүнден каттыжарының дүрүм ёзугаар болуру кызыгаарлаттынып турар. Интерференция тыптырының үндезини болгаш өөренип турар кижиге бергелерни национал дылдар бүрүзүнге таваржыр сөстерниң каттыжарының хоойлулары тургузуп турар.

Лексика биле семантиканың аразында тодаргай кызыгаарның негелдезин лексикологияда тургустунган лексика-семантиктиг система деп билишкин-биле хамаарыштырып турар.

Немец философия ёзугаар семантиктиг шөлдер теориязы тывылган (Гердер, Гумбольдт, Гуссерль). «Шөлдер теория»-зының өзээнче Г.Ипсенниң шөлдериниң идеязы салдынган.

Семантиктиг шөлдер дээрге кандыг-бир чаңгыс чугаа кезээниң семантиктиг бөлүктери.

Мейер кандыг-бир семантиктиг демдек-биле семантиктиг классты тодаргай санныг илерээшкиннерниң чуруму кылдыр тодарадып турар. Эртемденниң бодалы-биле, семантиктиг демдек дылдан алдынган турар ужурлуг деп санап турар. Чүге дизе чаңгыс сөсте хөй семантиктиг демдектер бар, олар аңгы системаларга хамааржып болур, ынчангаш олар бот-боттары-биле чаңгыс угда таваржып эртип болур. Мейерниң бодалы-биле, семасиологияның сорулгазы сөс бүрүзүнүң кайы системага хамааржырын тодарадыр болгаш системаны тургузуп турар факторну илередип тып турар. Амгы семантикада мындыг анализ компонентилиг деп адаттынып турар.

Л. Вейсгербер парадигматиктиг шөлдер, В. Порциг – синтагматиктиг шөлдер аңгылап турар. Л. Вейсгербер дыл системазының семантиктиг хуваалдазы дылда бар семантиктиг тургузугда принциптер-биле тодараттынар деп турар. Дөмей бодалды П.С. Кузнецова илереткен: «Дылды система деп турарын кезек үеде элементилерниң чаңгыс класс иштинде чамдык чаңгыс аймак класстарның каттышканының тодарадып бижиири деп турар мен» [Кузнецов 2003: 60].

Ю.С. Степанов шөлдерни аңгылаарының дараазында принциптерни саналдаан: логиктиг, ол кижиниң делегейни билип алырының логиказын көргүскен, каттыштырарының, психологтуг ассоциацияларга үндезилеттинген [Степанов 1975: 51].

Л.М. Васильев парадигматиктиг, синтагматиктиг болгаш комплекстиг шөлдерни аңгылап турар. [Васильев 1971: 122].

Бирги бөлүкке ол лексиктиг единицаларның аңгы-аңгы класстарын хамаарыштырып турар: лексика-семантиктиг бөлүктер, синонимнер, антонимнер, чугаа кезектери база оларның грамматиктиг категориялары, сөс тургузар парадигмалар, семантемалар;

Ийиги бөлүкке – ажыглалының аайы-биле бот-боттары-биле тудуш харылзаалыг, ынчалза-даа кажан-даа чаңгыс синтагматиктиг позицияга таварышпас сөстер класстары [Порциг 1971: 122]., Г. Мюллерниң «синтагматиктиг шөлдеринге» дөмей [Мюллер 1971: 122].);

Үшкү бөлүк чогаадып тура тургустунар болгаш: башкы – өөреникчини/ сургуулду… – өөредип тур / чагып тур…, – аңгы чугаа кезектериниң сөстерин киирип чоруур сөстер тургузар одуруглар хамааржыр… [Васильев 1971: 122].

Г. Вотяк семантиктиг проблемаларны шиитпирлээр ийи угланыышкынны аңгылап турар: макролингвистиктиг болгаш микролингвистиктиг [Вотяк 2004: 175]. Лексиканы анализтээр макролингвистиктиг арга делгем шинчилиг, экстралингвистиктиг чылдагааннарже угланган [А. Мейер 1971: 122], А. Греймас, Г. Вотяк, В.Г. Гак, Ю.А. Найда. Микролингвистиктиг шинчилелдер формалдыг тургузуглуг лингвистика-биле тудуш харылзааны илередип турар

Ю.Н. Караулов лексиктиг макро- болгаш микросистемаларны «сөстер аразында харылзаалар болгаш чаңгыс сөстүң аңгы уткаларының харылзааларының четкизи» кылдыр тодарадып турар [Караулов 1976: 7] база ооң дөзүнге «семантиктиг шөлдерни» («өөрүшкүнүң», «угаанның» шөлдери)

болгаш «темалыг бөлүктерни» («куштар, үнүштер аттары») аңгылап турар [Караулов 1976: 237].

Э.В. Кузнецова лексиктиг системаны сөстер бөлүктерин болгаш одуругларының нарын удур-дедир харылзаалар кылдыр көрүп турар. Аңгы сөс бүрүзүнүң үнелии ооң сөстериң ол-бо класстарга кирип турарын барымдаалап илередип тып ап болур [Кузнецова 1963: 84].

Лексиктиг система сөстерни семантиктиг класстарга үлээр дээн ышкаш кол демдектерлиг. Кузнецованың хуваалдазы-биле, сөстер класстары – лексиктиг парадигматиканың эң-не улуг хевирлериниң илерээшкини. Класстар нарын семантиктиг парадигмалар-биле илереттинип турар делгем сөстер каттыжыышкыннары болуп турар. Кандыг-даа каттыжыышкынның дөзүнде сөстериң кандыг-бир ниити компонентилериниң дөмейлешкээниң принциви чыдар. Сөстериң класстарының хевирлери янзы-бүрү болгаш удур-дедир харылзаалыг [Кузнецова 1963: 71].

Лексиканың системалыы сөстериң тодаргай лексика-семантиктиг каттыжыышкыннары болгаш лексика-грамматиктиг класстарже кирип турары К. Аханов-биле көрдүнген. [Аханов 2006: 64].

В.В. Виноградов бодунуң ажылдарынга чаңгыс удаа эвес лексиканың бөлүктериниң шинчилээриниң эргежок чугулазын демдеглеп турган. Эртемден төөгү лексикологияның кол сорулгазын лексиканың бөлүктериниң өскерлиишкиннериниң дүрүм ёзугаар болурун оларның төөгүлүг шимчээшкинине, ниитилелдиң хөгжүлдези-биле тудуш харылзаалыынга, чоннуң төөгүзүнге көрүп турган. Бодунуң ажылдарынга сөстериң семантиктиг бөлүктерин тодарадып бижип тура, В.В.Виноградов М.М. Покровскийнии-биле тодараткан, лексиктиг уткаларының хевирлеринче «предикативтиг» уткаларны киирген (чижээ: «она - молодец»). Ынчалза-даа ооң-биле лексика-семантиктиг бөлүктериң сөстер болуушкуннары кылдыр онзагай чүүлү шинчилеттинмээн.

Ол дылдың сөс курлавырынга хамаарыштыр система деп билиишкинни шору тода илереткен. Эртемден дылдың лексика-семантиктиг системазын

лексиктиг инвентарь, сөстерниң уткалыг хамааржылгазын болгаш бөлүктерин тодарадып турар сөстер болгаш илерээшкиннер, ол ышкаш сөстерниң даштыкы хевирлери, грамматиктиг болгаш сөс чогаадыр категориялар деп билип турар. Шинчилекчиниң демдеглеп турары-биле, «лексика-семантиктиг» деп билиишкин системаның ийи талалыын айтып турар: системаның кол эге хемчээ - сөс, ооң лексика-семантиктиг харылзаалары болуп турар.

Лексика-семантиктиг система дылдың өске деңнелдериниң элементилери-биле сөстерниң болгаш оларның утказының удур-дедир нарын харылзааларының түңнели, синтези болур. «Сөстер болгаш оларның утказы кайы-бир ниити дылда ниитилелде чаңгыс аай болгаш шупту кежигүннеринге ниити системаны тургузуп турар… Сөс «боттуг чүүлдүң кезээн» көргүзүп тура, дылдың уткалыг единицазы болуп тура, ооң-биле катай ооң ниитилелде утказын илередип турар база дылдың ук лексика-семантиктиг системаның элементизи болуп чоруур [Виноградов 1986: 186].

Дылдың микро- болгаш макросистемаларын чугаалап тура, А.А. Уфимцева ЛСБ-түң тодарадыын лексика-семантиктиг подсистемаларның болгаш системаларның кол хевири кылдыр киирип турар [Уфимцева 1968: 44]. Эртемден дараазында лексика-семантиктиг системаның конститутивтиг онза чүүлдерин аңгылап турар:

–лексика-семантиктиг системаның кол болгаш конститутивтиг единицазы сөс болуп чоруур;

– ЛСБ-те кол сөстү аңгылап болур;

– «ук микросистеманың кежигүннери онза семантиктиг минимум тургузуп турар синонимниг одуруглар, синонимниг эжеш сөстер кылдыр тургустунуп турар» [Уфимцева 1968: 44];

– сөстерниң иштики талазы «…нарын удур-дедир кызыгаарлаттынган элементилерлиг системаны тургузуп турар …» [57, с. Уфимцева 1968: 44];

– «сөстерниң утказының чуруу» «экстралингвистиктиг байдалдардан – дылдың эдилекчилериниң национал онзагайларындан болгаш

культуразындан, амыдыралының онзагай чүүлүнден хамааржып чоруур» [Уфимцева 1968: 45];

– үргүлчү таваржыр сөстерниң уткалыг харылзаалары дылдың системазында аңгы сөстүң деңнелинде, микросистемаларда болгаш дылдың бүгү системазының деңнелинде турар [Уфимцева 1968: 46].

Ф.П. Филин ол ышкаш «лексика-семантиктиг бөлүк» деп терминни аас-биле берген семантиктиг шөлдерни адап тура ажыглап турар. Эртемден ЛСБ «дылдың төөгүлүг хөгжүлдези-биле кызыгаарлаттынган онзагай болуушкунун» илередип турар «чаңгыс аймак, деңнештирипки дег уткаларлыг лексиктиг каттыжыышкыннар» деп тодарадып турар. «Оларга синонимнер, антонимнер, аймак бөлүктер, темалыг класстар болгаш одуруглар хамааржып турар» [Филин 1982: 537-538].

«Дылдың сөс курлавырының дугайында сөстерниң янзы-бүрү лексика-семантиктиг бөлүктериниң системазы кылдыр бодал дыл эртеминде делгереңгей айтырыгларның бирээзи болуп турар» деп Ф.П.Филин демдеглээн, ынчалза-даа: «бо бөлүктер-биле көңгүс аңгы болуушкуннар билдинип турар: лексикологияның дорт объектизи эвес, ынчалза-даа лексикология шинчилелдеринде чугула рольду ойнап турар грамматика-семантиктиг уткалары ниитизи-биле каттышкан сөстер, сөс тургузар аргаларның уткаларының ниитизи-биле каттышкан сөстер д.о.ө.»[Филин 1982: 32].

«Очерки по теории языкознания» деп ажылында Ф.П. Филин «темалыг» болгаш «лексика-семантиктиг» бөлүктерниң билиишкинин көрүп турар, ынчалза-даа оларның аразында тода кызыгаарны чорутпаан. Темалыг бөлүктерде шупту чүүл сөстерни классификацияже кандыг демдектер-биле каттыжып турарындан хамааржыр деп ол бадыткап турар. Эртемденниң бодалы-биле, темалыг бөлүктерже оларның кол кезектери, лексика-семантиктиг бөлүктер кирип болур: «чаңгыс темалыг бөлүк иштинде биче-даа бол аразында тудуш харылзаалыг лексика-семантиктиг бөлүк сөстер бар» [Филин 1982: 232]. Ындыг болганда, темалыг бөлүк лексика-грамматиктиг

бөлүктен улуг кылдыр санаттынар. Темалыг болгаш лексика-семантиктиг бөлүктерниң ажыглалының онзагайларын анализтеп тура, Ф.П. Филин бо билишкиннер аразында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдерни аңгылаан: ниити дээрге ук бөлүктерниң тургузуунче кирип турар сөстерниң утказы боттуг чүүлдү билип алырын көргүзуп турар, ылгалдыг дээрге сөстерниң лексика-семантиктиг бөлүктери дылдың лексиктиг семантиказының хөгжүлдезиниң дүрүм ёзугаар болурун болгаш хоойлуларның үре-түңнелин көргүзүп турар, ынчаарга сөстерниң темалыг бөлүктериниң тургузуу кайы-бир чоннуң билииниң деңнелинден, боттуг чүүлдүң болуушкуннарын бөлүктеп билиринден хамааржыр.

Эртемден сөстерниң лексика-семантиктиг бөлүктериниң кол демдектерин база оларның иштинде дараазында хамаарылгаларны тодараткан:

1) аймак харылзааларны;

2) сөстерниң семантиктиг синонимниг болгаш антонимниг холбааларны;

3) сөстерниң укталган, укталбааны.

Ф.П. Филинниң бөлүктээшкинииниң дөзүнде бөлүктерже каттыжып турар сөстер аразында харылзаалар турар. Темалыг бөлүктерде бо харылзаалар чүгле билиишкиннер аразында даштыкы харылзааларда тургустунуп турар. Лексика-семантиктиг бөлүктер дылдың төөгүлүг хөгжүлдези-биле кызыгаарлаттынган иштики онзагай болуушкун-биле көргүстүнүп турар. Синонимниг болгаш антонимниг харылзааларны Ф.П. Филин лексика-семантиктиг бөлүкте сөстерниң семантиктиг харылзааларының ийи чугула хевирлери кылдыр санап турар. Аймак болгаш хевирлиг билиишкиннерниң тодаргай деңзигүүрлүү темалыг болгаш лексика-семантиктиг бөлүктерге таваржып болур.

Ф.П. Филинниң орус дылда сөстерниң кол бөлүктериниң болгаш харылзааларының (синонимниг, антонимниг, гипергипониктиг) дугайында бодалдары дыл эртемииң дараазында хөгжүлдезинге улуг салдарны

чедирген. «Очерки по теории языкознания» (1957 ч.) деп номунда ооң-биле бижиттинген домактар XX чүс чылдың төнчүзүнде дыл эртеминде онза чугула болгаш херек болган. Бо теория Г.В. Судаковтуң, А.Г. Панинниң, Г.Н. Лукинаның, И.А. Мальцеваның, К.П. Смолинаның, А.П. Майоровтуң дээш өскелерниң-даа ажылдарында боттуг-амыдыралдың лексиказының бөлүктээшкинииниң өзээнге салдынган.

В.В. Виноградов, Ф.П. Филин болгаш Д.Н. Шмелев лексиканың таксономиктиг интерпретациязының дөстерин салган. Олар лексика-семантиктиг бөлүктерниң кол билиишкиннерин болгаш демдектерин ажылдап кылган, ынчалза-даа оларга аттар бербээн.

Лексика-семантиктиг бөлүктерниң аттарын тодарадырын оралдашканын XX чүс чылдың 50 чылдарында О.Н. Трубачевтуң, А.Д. Григорьеваның («Об основном словарном фоне и словарном составе русского языка», 1953 ч.), П.Я. Черныхтың («Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период», 1956 ч.), А.А. Уфимцеваның («К вопросу о лексико-семантической системе языка», 1963 ч.), О.Г. Порохованың («Лексика сибирских летописей XVII века», 1969 ч.), Е.Н. Полякованың («Лексика местных деловых памятников XVII-XVIII в. И принципы ее изучения», 1979 ч.) ажылдарында көрүп болур бис.

ЛСБ-терни шинчилээринче бичии өске арганы ажыглаан С.Д. Кацнельсонну демдеглеп болур. С.Д. Кацнельсоннуң билиишкинниг шөлдери дээрге «дылда илередигни дилеп турар билиишкиннерниң удурланыштырыы» [Кацнельсон 1965: 95]. Тургузуунуң аайы-биле олар бинарлыг болгаш полярлыг кылдыр чарлып турар.

Л.М. Васильев ЛСБ деп термин кылдыр «эвээш дизе чаңгыс ниити лексиктиг парадигматиктиг сема-биле каттышкан кандыг-даа сөстерниң семантиктиг клазы» деп адап турар [Васильев 1971: 110].

Темалыг бөлүктерден, одуруглардан ЛСБ-түү аңгылап турар (Ф.П. Филин, С.Д. Кацнельсон, Л. Вейсгербер, Л.М. Васильев, А.А. Уфимцева). ЛСБ-тер болгаш темалыг бөлүктер бүдүнү-биле дүгжүп, таварлажып болур.

Чаңгыс темалыг бөлүктүң сөстери оларның аймак билиишкиннерге хамаарыштыр хевирлиг билиглерин илередип турар. Темалыг бөлүктерниң аңгылаарының үнелел барымдаалары дылдан дашкаар турар болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуннарынның бөлүктээшкини-биле холбаалыг.

Б.А. Серебренников ЛСБ-ниң мындыг демдектерин аңгылап турар:

– утка бүрүзүнге дүгжүр доктаамал семантиктиг контекст;

– дүгжүрүнүң тодаргай үлегерлери;

– микросистемаларда сөстер аразында холбаалар. Семантиктиг тала-биле микросистеманың аңгы кезектери өске микросистемаларның аңгы кезектери-биле дегжип болур. Бо холбаалар долу эвес холбаалар болур, тодаргайлаарга бүгү уткалыг хемчээли-биле эвес;

– ЛСБ-терде семантиктиг минимум илередип турар синонимниг эжеш сөстер, синонимниг одуруглар тургузуп болур;

–ЛСБ-терниң билиишкини чүгле ооң кежигүннериниң болгаш оларның утказын санап айтыры-биле кызыгаарлаттынмас. ЛСБ-терде хөй санныг уткалыг өзек сөс белен аңгыланып болур [Серебренников 2005: 281].

А.И. Кузнецованың тодарадыы-биле, ЛСБ-терниң өзээнде бөлүк-лексиктиг семалар бар: «Чаңгыс ЛСБ-түң сөстериниң кол парадигматиктиг онзагайы оларның утказында чаңгыс аай бөлүк-лексиктиг сема бар болуп турары. Бо сема бөлүктүң семантиктиг өзээн тургузуп турар болгаш аңгы сөс бүрүзүнде аңгы сема дузазы-биле тодараттынып турар» [Кузнецова 1963: 250].

Э. В. Кузнецованың бодалы-биле алырга, лексиканың системазында сөстерниң эң-не кол бөлүктери дээрге лексика-семантиктиг бөлүктер болур. Лексика-семантиктиг бөлүктүң иштинче кирип турар сөстер ниити чаңгыс чугаа кезээнге грамматиктиг уткалары-биле хамааржыр болгаш оон аңгыда оларны каттыштырып турар ниити семалыг болур. Оларны архисема азы классема деп адап турар. Архисемалар грамматиктиг семаларның утказында болгаш лексиктиг семаларның аразында көвүрүг ышкаш оларны тодарадырынга ажыглаттынып турар. Чижээлээрге, идти – ‘баар’, деп кылыг

сөзүнүң граматиктиг утказы шилчилге чогу болгаш кылдыныгны илередири [Кузнецова 1982: 87].

Лексика-семантиктиг бөлүктерниң иштинде аңгы-аңгы уткалыг бөлүктерни тодарадып болур. Ук бөлүкчүгештер (подгруппалар) чүгле ниити кандыг-бир утка-биле эвес, а оларны ниитилештирип турар бот-тускайлаң сема-биле (дифференциалдыг сема-биле) ук бөлүкчүгешти тургузуп турар. Чижээлээрге, кандыг-бир чүүлдүң (объектиниң) туружун илередип турар кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүүнүң утказын ниитилештирип турар чаңгыс бөлүк кылыг сөстери бар. Оларның утказында объектиниң кайда турарын айтып турар утка бар. Чижээ: ‘вынуть’ – уштур, бир-ле чүүлдү иштинден уштуру; ‘вырвать’ – ушта соп алыр, тура тыртар, кайыын-бир уштуру; ‘достать’ – чедер, тывар, уштуп алыр, кайыын-бир алыры; ‘вытащить’ – кайы-бир черден уштур, үндүрер [Кузнецова 1969: 87].

Түңнеп алырга, лексика-семантиктиг бөлүк деп термин хенертен тыптып келбээн. Ол дыл системазында лексика-семантиктиг парадигмаларның аразында харылзааларындан укталып үнген. Сөстерниң уткаларының семаларынын аразында, хөй уткалыг сөстер аразында болгаш парадигманың кежигүннериниң аразында удур-дедир немежириниң, аймактың, дөмейлешкээниң, удурланыштырарының харылзаалары бар. Оон аңгыда парадигманың тургузуун тодарадып чоруур доктаамал ажыглаттынып турар сөстүң чүнү илередип турары болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуну кандыг чугаа кезээ-биле илереттинип турарын айтыр чылдагааннар бар.

Лексика системалыг деп бодал А. Потебняның, М. Покровскийниң, Л. Щербаның, Г. Мейерниң, Г. Шперберниң, Г. Ипсенниң ажылдарынга турган.

Лексиктиг системага хамаарыштыр Ю,Д. Апресян «доктаамал удур-дедир харылзажып чоруур, быжыг харылзаалар-биле бот-боттарының аразында холбашкан дылдың элементилериниң каттышканы болур» деп тодарадыгны берген.

А дылда сөстерни аңгылаар семантиктиг шөлдер теориязын немец эртемденнер Гердер, Гумбольдт, Гуссерль киирген. Олар Г. Ипсенниң «шөлдериниң теориязынга» даянып турганнар.

Мейер кандыг-бир семантиктиг демдек-биле семантиктиг классты тодаргай санныг илерээшкиннерниң чуруму кылдыр тодарадып турар. Семасиологияның сорулгазы сөс бүрүзүнүң кайы системага хамааржырын тодарадыр болгаш системаны тургузуп турар факторну илередип тып турар.

Дөмей бодалды Л. Вейсбергер, В. Порциг, П.С. Кузнецова илереткен.

Ю.С. Степанов шөлдерни аңгылаарының логиктиг, каттыштырар принциптерин саналдаан.

А. Васильев парадигматиктиг, синтагматиктиг болгаш комплекстиг шөлдерни аңгылап турар.

Г. Вотяк семантиктиг проблемаларны шиитпирлээр макролингвистиктиг болгаш микролингвистиктиг угланыышкыннарны аңгылап турар. А. Мейер, А. Греймас, Г. Вотяк, В.Г. Гак, Ю.А. Найда лексиканы анализтээр макролингвистиктиг арга делгем шинчилиг, экстарлингвистиктиг чылдагааннарже угланган деп турар. Ю.Д. Апресян, Герхард Хельбиг микролингвистиктиг шинчилелдер формалдыг тургузуглуг лингвистика-биле тудуш харылзааны илередип турар деп бадыткап турар.

Ю.Н. Караулов лексиктиг макро- болгаш микросистемаларны сөстре аразында харылзаалар болгаш чаңгыс сөстүң аңгы уткаларының харылзааларының четкизи кылдыр тодарадып турар.

Лексиктиг система сөстерни семантиктиг класстарга үлээр дээн ышкаш кол демдектерлиг деп П.С. Кузнецова болгаш К. Аханов эскерген.

В.В. Виноградов бодунуң ажылдарынга лексиканың бөлүктериниң шинчилээрин чаңгыс удаа эвес эргежок чугулазын демдеглеп турган. Лексикологияның кол сорулгазын лексиканың бөлүктериниң өскерлиишкиннериниң дүрүм ёзугаар болурун оларның төөгүлүг шимчээшкинине, ниитилелдиң хөгжүлдези-биле тудуш харылзаалыынга чоннуң төөгүзүнге көрүп турган.

А.А. Уфимцева дылдың микро- болгаш макросистемаларын чугаалап тура, лексика-семантиктиг бөлүктүң тодарадыын лексика-семантиктиг подсистемаларның болгаш системаларның кол хевири кылдыр киирип турар.

Ф.П. Филин лексика-семантиктиг бөлүктү «дылдың төөгүлүг хөгжүлдези-биле кызыгаарлаттынган онзагай болуушкунун» илередип турар «чаңгыс аймак, деңнештирипки дег уткаларлыг лексиктиг каттыжыышкыннар» деп тодарадып турар. «Оларга синонимнер, антонимнер, аймак бөлүктер, темалыг класстар болгаш одуруглар хамааржып турар».

Ф.П. Филинниң орус дылда сөстерниң кол бөлүктериниң болгаш харылзааларының дугайында бодалдары дыл эртеминиң дараазында хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирген. «Очерки по теории языкознания» (1957 ч.) деп номунда ооң-биле бижиттинген домактар XX чүс чылдың төнчүзүнде дыл эртеминге онза чугула болгаш херек болган.

Бо теория Г.В. Судаковтуң, А.Г. Панинниң, Г.Н. Лукинаның, И.А. Мальцеваның, К.П. Смолинаның, А.П. Майоровтуң дээш өскелерниң-даа ажылдарында боттуг-амыдыралдың лексиказының бөлүктээшкинииниң өзээнге салдынган.

В.В. Виноградов, Ф.П. Филин болгаш Д.Н. Шмелёв лексиканын таксономиктиг интерпретациязының дөстерин салган. Олар лексика-семантиктиг бөлүктерниң кол билиишкиннерин болгаш демдектерин ажылдап кылган, ынчалза-даа оларга аттар бербээн.

Лексика-семантиктиг бөлүктерниң аттарын тодарадырын оралдашканын XX чүс чылдың 50 чылдарында О.Н. Трубачевтуң, А.Д. Григорьеваның («Об основном словарном фоне и словарном составе русского языка», 1953 ч.), П.Я. Черныхтың («Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период», 1956 ч.), А.А. Уфимцеваның («К вопросу о лексико-семантической системе языка», 1963 ч.), О.Г. Порохованың («Лексика сибирских летописей XVII века», 1969 ч.), Е.Н.

Полякованың («Лексика местных деловых памятников XVII-XVIII в. И принципы ее изучения», 1979 ч.) ажылдарында көрүп болур бис.

С.Д. Кацнельсоннуң лексика-семантиктиг бөлүк дээрге «дылда илередигни дилеп турар билиишкиннерниң удурланыштырыы» деп турар. Тургузуунуң аайы-биле олар бинарлыг болгаш полярлыг кылдыр чарлып турар.

Л.М. Васильев лексика-семантиктиг бөлүк деп термин кылдыр «эвээш дизе чаңгыс ниити лексиктиг парадигматиктиг сема-биле каттышкан кандыгдаа сөстерниң семантиктиг клазы» деп адап турар.

Ф.П. Филин, С.Д. Кацнельсон, Л. Вейсгербер, Л.М. Васильев, А.А. Уфимцева темалыг бөлүктерден, одуруглардан ЛСБ-тү аңгылап турар. ЛСБтер болгаш темалыг бөлүктер бүдүнү-биле дүгжүп, таварлажып болур. Чаңгыс темалыг бөлүктүң сөстери оларның аймак билиишкиннерге хамаарыштыр хевирлиг билиглерин илередип турар. Темалыг бөлүктерниң аңгылаарының үнелел барымдаалары дылдан дашкаар турар болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуннарынның бөлүктээшкини-биле холбаалыг.

Б.А. Серебренников лексика-семантиктиг демдектерин аңгылап турар.

Ынчаарга, ниити дыл эртеминде лексика-семантиктиг бөлүктерни тодарадыры хөй-хөй эртемденнерниң чылдар дургузунда чоруттунган шинчилел ажылдарының түңнелинден үнген. Шынап-ла, лексика-семантиктиг бөлүктер дыл системазында кол черни ээлеп, лексиканы системажыдарынга үндезин болуп, дузалап чоруур деп түңнелге келдивис.

1.2. Ниити дыл эртеминде болгаш тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң шинчилеттингени

Лексика-семантиктиг бөлүк кылдыр тургустунарынга кылыг сөзүнүң лексиказы улуг ужур-дузалыг. Ону эртемденнер демдеглеп турар.

Кылыг сөстери (тут-, бижи-, ажылда- д.о.ө) дээн ышкаш кылдынығларны азы кылдыныг хевиринде өске чорудулгаларны, чижээ демдектиң д.о.ө. чүвелерниң байдалын көргүзерин (тур-, чоргаарлан-, хүндүле-) тодарадып чоруур [Исхаков, Пальмбах 1961: 254].

Залог, вид, наклонение, үе болгаш арын категориялары, өске түрк дылдарда ышкаш, тыва дылда бар. [Исхаков, Пальмбах 1961: 254]

Түрк дылдарда кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин Н. К. Дмитриев шинчилеп эгелээн. Ол бодунуң ажылында чугаа, шимчээшкин болгаш интеллектуалдыг кылдыныг илередир кылыг сөстерин шинчилээн [Дмитриев 1952]. Н. К. Дмитриев 1962 чылда үнген «Глаголы движения» деп ажылында шимчээшкин-биле холбаалыг кылыг сөстерин тодараткан. М. Д. Чертыкованың 2005 чылда үнген «Глаголы говорения в хакасском языке» деп монографиязында хакас дылда чугаа илередир кылыг сөстерин шинчилээн.

Хакас дылда А. Н. Чугунекованың “Глаголы движения в хакасском языке” [2002], алтай дылда Б.Б.Саналованың “Глаголы мыслительной деятельности в алтайском языке (в сопоставлении с киргизским языком)” [2007] шинчилээн ажылдарын адап болур.

Оон аңгыда түрк дылдарда кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин дараазында эртемденнер шинчилээн: Т. И. Петрова [1948], В. Ф. Вешилова [1951], Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова [1961], Э. Р. Тенишев [1961], А. А. Юлдашев [1961], Н.Б. Киле [1973], Г. К. Кулиев [1975], М. В. Зайнуллин [1979], И. Кучкартаев [1981], Т. В. Сатина [2000], Е. В. Нестерова [2008], Е. Е. Сыромятнокова [2011], О. Ю. Шагдурова [2012], С. Д. Егинова [2014] болгаш З.З. Авамилова [2015] шинчилеп турганнар.

Тыва дылда кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин шинчилээн ажылдардан А. Я. Салчактың «Лексико-семантическая группа глаголов поведения в тувинском языке» [2005], В. С. Барыс-Хоонуң «Лексико-семантическая группа глаголов движения в тувинском языке» [2006] деп ажылдарны демдеглеп болур.

Тыва филология болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедразының студентилериниң кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктеринге хамаарыштыр бижээн курс, диплом ажылдарын база демдеглеп болур: Н. Ооржак. Тыва дылда эмоция илередир кылыг сөстери, 2001; Р. Кыргыс. Тыва дылда эмоция илередир кылыг сөстери, 2002; А. Дамдын. Угаан-бодал

илередир кылыг сөстериниң башкарылгазы, 2006; А. Салчак. Кижиниң эмоционалдыг байдалын илередир хөй уткалыг кылыг сөстери, 2009; Ч. Сотпа. Тыва дылда эмоционалдыг байдал илередир кылыг сөстери, 2013; Д. Саая. Тыва дылда «аарыыр» деп утка илередир кылыг сөстери, 2016; А. Донгак. Тыва дылда овур-хевир илередир кылыг сөстери, 2017.

Ниитизи-биле ап көөрге, кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин ниити дыл эртеминде, түрк дыл эртеминде, ооң иштинде тыва дылда сайгарып көрген эртем ажылдары бар дээрзин демдеглеп болур. Ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй бооп турар.

Кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктериниң иштинде бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери онза черни ээлеп турар. Дыл эртеминде бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстерин эвээш эвес эртемденнер шинчилеп турар. Орус дылда бо лексика-семантиктиг бөлүктү Л.А. Бирюлин «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязында шинчилээн. Ооң шинчилелиниң кол объектилери Моросит, Дождь моросит, Морозит, Дует, Ветер дует, Повеяло прохладой, Гром гремит, Смеркается д.о.ө. чижектиг домактар болгаш verba meteorologica-дан тургустунган янзы-бүрү агаар-метеорологтуг болуушкуннар илередир (чаъс, харның чаары, диңмирээри, агаарның изиг-соогунуң солчулгазы) болгаш хонуктуң үезиниң солчулгазы-биле холбаалыг болуушкуннарны илередир кылыг сөстери болуп турар. Бо улуг эвес хемчээлдиг кылыг сөстериниң бөлүүнче дождить, вьюжить, смеркаться дээн чижектиг арын чок кылыг сөстери, лить, греметь, дуть ышкаш арын чок ажыглаттына берип болур кылыг сөстери кирип турар. Ук ажылда эртемден 7 лексика-семантиктиг бөлүктерни чарган:

1) «чаъс, харның чаарын илередир кылыг сөстери»: дождить, лить, моросить, капать, накрапывать, снежить, порошить;

(2) «агаарның изиг-соогунуң өскерлирин илередир кылыг сөстери»: холодеть, холодать, морозить,свежеть, теплеть, парить, пригревать, припекать;

(3) «кызаңнааш, диңмирээшкинниң даажын илередир кылыг сөстери»: греметь, громыхать, грохотать;

(4) «хаттың кылдынығларын илередир кылыг сөстери»: дуть, веять, сквозить; (5) «бораан, шуурганның кылдынығларын илередир кылыг сөстери»: мести, вьюжить, пуржить;

(6) «дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери»: светать, рассветать, смеркаться, вечереть, алеть, алеться, белеть, белеться, брезжить, брезжиться, зарить, меркнуть, светлеть, синеть, стемнеть, стемнеться, темнеть,темнеться, утреть, яснеть;

(7) «өске метеорологтуг болуушкуннар илередир кылыг сөстери»: вызвездить, заволакивать, освежать, разведриться, распогодиться, сковать, таять, туманить, тучиться, штормить д.о.ө.

Орус эртемден Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы ниити дыл эртеминде чугула үнелиг шинчилел ажылы кылдыр демдеглеттинип турар. Ооң орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге хамаарыштыр бөлүктээшкини бистиң доозукчу квалификастыг ажылывыста тыва дылда ук кылыг сөстерин бөлүктээринге үндезин болуп турар.

Оон аңгыда орус дылда И.И.Бакланованың «Глаголы, обозначающие явления природы, и их роль в формировании структуры предложения (на материале пермских говоров)» деп чүүлүн демдеглеп болур. Бо чүүлде бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин шинчилеп турар. *Агаар-бойдус, чаъс, булут* деп сөстерниң кылыг сөстери-биле каттыжарының онзагайларын тодарадып турар [Бакланова 2017: 184].

Лексиканың ол азы өске бөлүүнүң ажыглаттынарының айтыыглары дыл эртемденнериниң кичээнгейиниң төвүнде болуп артпышаан. Ол бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге, ылаңгыя чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстеринге хамааржыр [Бакланова 2017: 184].

Ук кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбаан. Бөлүктүң иштинде системалыг харылзааларны шинчилээри база этимологтуг анализ колдуунда чүве аттарынга кылдынган [Мызников 2003, Суспицына 1996], [Бакланова 2017: 184]

Бо бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери пермь аялгаларында янзы-бүрү: *дожжать, бусить, матрусить, морочать, мочить, наглядываться, перепасть, понужнуть, пробуланить, брызжать, гноить, дрезжить, заморшиться, костлевать* [Бакланова 2017: 185].

Ук чүүлде И.И. Бакланова чаъс, харның чаарының пермь аялгаларында илереттинерин сайгарып шинчилээн. Чаъстың чаарының күжениишкинииң чадалары дургаар: бир талазындан – бусить, матрусить, моросить `чаъстың оожум чаарын`; өске талазындан – мочить, костлевать `чаъстың күштүг чаарын` көргүзүп турар. [Бакланова 2017: 186]

Эртемден ук бөлүктүң кылыг сөстериниң төрел кылыг сөстерин тодараткан:

«1) бусить, забусить, набусить;

2) матрусить, проматрусить, заматрусить;

3) пробуланить, пробуланиться, забуланивать;

4) морочать, заморочать, поморачивать» [Бакланова 2017: 185-186].

«Кижиниң ажыл-агыйы (чер ажыл-агыйы, мал-маган ажыл-агыйы, аңнаашкын, балыктаашкын д.о.ө.), ооң ажыл-агый кылырынга таарыштыр кылдынган чепсектери, ооң чурттап турар бажыңының тургузуу хөй кезиинде бойдус болгаш агаарның чорудулгаларындан хамааржыр», – деп, Т.И. Мочалова бижип турар [Мочалова 2011: 40] [Бакланова 2017: 186]

Шинчилеттинип турар темалыг бөлүктүң диалектилиг кылыг сөстери литературлуг орус дылда кылыг сөстеринге деңнээрге, элээн янзы-янзы болуп турар деп түңнелге эртемден келген.

И.И. Баклановаңың ажылында орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң

кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбааны-биле тыва дылда ук угланыышкынныг ажылдың чугулазын дагын бадыткап турар.

Эртемден орус дылдың пермь диалектизинде чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин; литературлуг дыл-биле ылдалдыын шинчилеп турар.

Түрк дылдар эртеминде бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстерин шинчилээн ажылдарга хамаарыштыр А. Галиева, Р. Замалетдиновтуң «Семантика и сочетаемость татарских глаголов, обозначающих природные явления» деп чүүлүн демдеглеп болур.

Ук ажылда кол кичээнгей татар дылда дорт уткада ажыглаттынган бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге; агаар-бойдустуң байдалын илереткен чүве аттарындан укталган кылыг сөстеринге салдынган. [Галиева, Замалетдинов 2017: 17]

Бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери эффекторну адап турар кол сөс-биле, ол ышкаш арын чок кылдыр ажыглаттынып болур. [Галиева, Замалетдинов 2017: 17]

Ук чүүлде үргүлчү таваржып турар субъектилер аңгылаттынган, сайгарып турар кылыг сөстерниң көжүрген уткада ажыглаттынган механизмнерин сайгарып көрген. Түңнелинде, бо кылыг сөстери көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде, бо-ла ажыглаттына бергилээр. [Галиева, Замалетдинов 2017: 17]

Чүүлде ук кылыг сөстериниң нарын кылыг сөстериниң составынга ажыглаттына бээр таварылгалар аңгы көрдүнген. Түрк дылдарда эжеш кылыг сөстери лексиктиг семантика, морфология, синтаксистиң каттышкан черинде лингвистиктиг эге хемчеглерниң солун каъдын тургузуп турар. [Галиева, Замалетдинов 2017: 17]

Бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери янзы-бүрү функционалдыг стильдерниң сөзүглелдеринде: чугаа болгаш чечен чогаал , массалыг медээ чепсээниң дылында хөйү-биле ажыглаттынып турар [Галиева, Замалетдинов 2017: 18]

Татар дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери дорт уткада болгаш көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде ажыглаттынганын, оларның нарын кылыг сөстерниң составынга ажыглаттына бээр таварылгаларын солун кылдыр шинчилээн.

Түңнеп чугаалааргa, лексика-семантиктиг бөлүк кылдыр тургустунарынга кылыг сөзүнүң лексиказы улуг ужур-дузалыг деп эртемденнер демдеглеп турар. Кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин ниити дыл эртеминде, түрк дыл эртеминде, ооң иштинде тыва дылда сайгарып көрген эртем ажылдары бар дээрзин демдеглеп болур. Ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй бооп турар. Ындыг болза-даа бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери эвээш эвес шинчилел ажылдарының объектизи болуп чоруур.

Орус эртемден Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы ниити дыл эртеминде чугула үнелиг шинчилел ажылы кылдыр демдеглеттинип турар. Ооң орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге хамаарыштыр бөлүктээшкини бистиң доозукчу квалификастыг ажылывыста тыва дылда ук кылыг сөстерин бөлүктээринге үндезин болуп турар.

И.И. Баклановоның ажылында орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбааны-биле тыва дылда ук угланыышкынныг ажылдың чугулазын дагын бадыткап турар.

Эртемден орус дылдың пермь диалектизинде чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин; литературлуг дыл-биле ылдалдыын шинчилээн.

Татар дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери дорт уткада болгаш көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде ажыглаттынганын, оларның нарын кылыг

сөстерниң составынга ажыглаттына бээр таварылгаларын солун кылдыр шинчилээн.

Лексика-семантиктиг бөлүк дыл системазында лексика-семантиктиг парадигмаларның аразында харылзааларындан укталып үнген. Сөстерниң уткаларының семаларынын аразында, хөй уткалыг сөстер аразында болгаш парадигманың кежигүннериниң аразында удур-дедир немежириниң, аймактың, дөмейлешкээниң, удурланыштырарының харылзаалары бар. Оон аңгыда парадигманың тургузуун тодарадып чоруур доктаамал ажыглаттынып турар сөстүң чүнү илередип турары болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуну кандыг чугаа кезээ-биле илереттинип турарын айтыр чылдагааннар бар.

Лексика системалыг деп бодал А. Потебняның, М. Покровскийниң, Л. Щербаның, Г. Мейерниң, Г. Шперберниң, Г. Ипсенниң ажылдарынга турган.

Лексиктиг системага хамаарыштыр Ю,Д. Апресян «доктаамал удур-дедир харылзажып чоруур, бижыг харылзаалар-биле бот-боттарының аразында холбашкан дылдың элементилериниң каттышканы болур» деп тодарадыгны берген.

А дылда сөстерни аңгылаар семантиктиг шөлдер теориязын немец эртемденнер Гердер, Гумбольдт, Гуссерль киирген. Олар Г. Ипсенниң «шөлдериниң теориязынга» даянып турганнар.

Мейер кандыг-бир семантиктиг демдек-биле семантиктиг классты тодаргай санныг илерээшкиннерниң чуруму кылдыр тодарадып турар. Семасиологияның сорулгазы сөс бүрүзүнүң кайы системага хамааржырын тодарадыр болгаш системаны тургузуп турар факторну илередип тып турар.

Дөмей бодалды Л. Вейсбергер, В. Порциг, П.С. Кузнецова илереткен.

Ю.С. Степанов шөлдерни аңгылаарының логиктиг, каттыштырар принциптерин саналдаан.

А. Васильев парадигматиктиг, синтагматиктиг болгаш комплекстиг шөлдерни аңгылап турар.

Г. Вотяк семантиктиг проблемаларны шиитпирлээр макролингвистиктиг болгаш микролингвистиктиг угланыышкыннарны

аңгылап турар. А. Мейер, А. Греймас, Г. Вотяк, В.Г. Гак, Ю.А. Найда лексиканы анализтээр макролингвистиктиг арга делгем шинчилиг, экстарлингвистиктиг чылдагааннарже угланган деп турар. Ю.Д. Апресян, Герхард Хельбиг микролингвистиктиг шинчилелдер формалдыг тургузуглуг лингвистика-биле тудуш харылзааны илередип турар деп бадыткап турар.

Ю.Н. Караулов лексиктиг макро- болгаш микросистемаларны сөстре аразында харылзаалар болгаш чаңгыс сөстүң аңгы уткаларының харылзааларының четкизи кылдыр тодарадып турар.

Лексиктиг система сөстерни семантиктиг класстарга үлээр дээн ышкаш кол демдектерлиг деп П.С. Кузнецова болгаш К. Аханов эскерген.

В.В. Виноградов бодунуң ажылдарынга лексиканың бөлүктериниң шинчилээрин чаңгыс удаа эвес эргежок чугулазын демдеглеп турган. Лексикологияның кол сорулгазын лексиканың бөлүктериниң өскерлиишкиннериниң дүрүм ёзугаар болурун оларның төөгүлүг шимчээшкинингe, ниитилелдиң хөгжүлдези-биле тудуш харылзаалыынга чоннуң төөгүзүнге көрүп турган.

А.А. Уфимцева дылдың микро- болгаш макросистемаларын чугаалап тура, лексика-семантиктиг бөлүктүң тодарадыын лексика-семантиктиг подсистемаларның болгаш системаларның кол хевири кылдыр киирип турар.

Ф.П. Филин лексика-семантиктиг бөлүктү «дылдың төөгүлүг хөгжүлдези-биле кызыгаарлаттынган онзагай болуушкунун» илередип турар «чаңгыс аймак, деңнештирипки дег уткаларлыг лексиктиг каттыжыышкыннар» деп тодарадып турар. «Оларга синонимнер, антонимнер, аймак бөлүктер, темалыг класстар болгаш одуруглар хамааржып турар».

Ф.П. Филинниң орус дылда сөстерниң кол бөлүктериниң болгаш харылзааларының дугайында бодалдары дыл эртеминиң дараазында хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирген. «Очерки по теории языкознания» (1957 ч.) деп номунда ооң-биле бижиттинген домактар XX чүс чылдың төнчүзүнде дыл эртеминге онза чугула болгаш херек болган.

Бо теория Г.В. Судаковтуң, А.Г. Панинниң, Г.Н. Лукинаның, И.А. Мальцеваның, К.П. Смолинаның, А.П. Майоровтуң дээш өскелерниң-даа ажылдарында боттуг-амыдыралдың лексиказының бөлүктээшкинииниң өзээнге салдынган.

В.В. Виноградов, Ф.П. Филин болгаш Д.Н. Шмелёв лексиканын таксономиктиг интерпретациязының дөстерин салган. Олар лексика-семантиктиг бөлүктерниң кол билиишкиннерин болгаш демдектерин ажылдап кылган, ынчалза-даа оларга аттар бербээн.

Лексика-семантиктиг бөлүктерниң аттарын тодарадырын оралдашканын XX чүс чылдың 50 чылдарында О.Н. Трубачевтуң, А.Д. Григорьеваның («Об основном словарном фоне и словарном составе русского языка», 1953 ч.), П.Я. Черныхтың («Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период», 1956 ч.), А.А. Уфимцеваның («К вопросу о лексико-семантической системе языка», 1963 ч.), О.Г. Порохованың («Лексика сибирских летописей XVII века», 1969 ч.), Е.Н. Полякованың («Лексика местных деловых памятников XVII-XVIII в. И принципы ее изучения», 1979 ч.) ажылдарында көрүп болур бис.

С.Д. Кацнельсоннуң лексика-семантиктиг бөлүк дээрге «дылда илередигни дилеп турар билиишкиннерниң удурланыштырыы» деп турар [25, с. Кацнельсон 1965: 95]. Тургузуунуң аайы-биле олар бинарлыг болгаш полярлыг кылдыр чарлып турар.

Л.М. Васильев лексика-семантиктиг бөлүк деп термин кылдыр «эвээш дизе чаңгыс ниити лексиктиг парадигматиктиг сема-биле каттышкан кандыг-даа сөстерниң семантиктиг клазы» деп адап турар [Васильев 1971: 110].

Ф.П. Филин, С.Д. Кацнельсон, Л. Вейсгербер, Л.М. Васильев, А.А. Уфимцева темалыг бөлүктерден, одуруглардан ЛСБ-түү аңгылап турар. ЛСБ-тер болгаш темалыг бөлүктер бүдүнү-биле дүгжүп, таварлажып болур. Чаңгыс темалыг бөлүктүң сөстери оларның аймак билиишкиннерге хамаарыштыр хевирлиг билиглерин илередип турар. Темалыг бөлүктерниң

аңгылаарының үнелел барымдаалары дылдан дашкаар турар болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуннарынның бөлүктээшкини-биле холбаалыг.

Ниити дыл эртеминде лексика-семантиктиг бөлүктерни тодарадыры хөй-хөй эртемденнерниң чылдар дургузунда чоруттунган шинчилел ажылдарының түңнелинден үнген. Шынап-ла, лексика-семантиктиг бөлүктер дыл системазында кол черни ээлеп, лексиканы системажыдарынга үндезин болуп, дузалап чоруур деп түңнелге келдивис.

Түңнеп чугаалааарга, лексика-семантиктиг бөлүк кылдыр тургустунарынга кылыг сөзүнүң лексиказы улуг ужур-дузалыг деп эртемденнер демдеглеп турар. Кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин ниити дыл эртеминде, түрк дыл эртеминде, ооң иштинде тыва дылда сайгарып көрген эртем ажылдары бар дээрзин демдеглеп болур. Ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй бооп турар. Ындыг болза-даа бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери эвээш эвес шинчилел ажылдарының объектизи болуп чоруур.

Орус эртемден Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы ниити дыл эртеминде чугула үнелиг шинчилел ажылы кылдыр демдеглеттинип турар [Бирюлин 1984: 212]. Ооң орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге хамаарыштыр бөлүктээшкини бистиң доозукчу квалификастыг ажылывыста тыва дылда ук кылыг сөстерин бөлүктээринге үндезин болуп турар.

И.И. Бакланованың ажылында орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбааны-биле тыва дылда ук угланыышкынныг ажылдың чугулазын дагын бадыткап турар [Бакланова 2017: 184-189].

Эртемден орус дылдың пермь диалектизинде чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин; литературлуг дыл-биле ылдалдыын шинчилээн.

Татар дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери дорт уткада болгаш көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде ажыглаттынганын, оларның нарын кылыг сөстерниң составынга ажыглаттына бээр таварылгаларын солун кылдыр шинчилээн [Галиева, Замалетдинов 2017: 17-25].

Ынчангаш кырында айыттынган эртем-шинчилел ажылдарынга даянмышаан, тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин тодарадырын оралдаштывыс.

I эге. Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң уткалыг бөлүктери

Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң иштинде агаар, суг, черниң чорудулгаларының бот-боттарының аразында болганының түңнелинде тывылган болуушкуннарны көргүскен кылыг сөстерин демдеглеп турар.

Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң уткаларын барымдаалап дараазында бөлүктерге чарган бис:

2.1. Дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери

2.2. Агаарның изиг-соогунуң илередир кылыг сөстери

2.3. Кызаңнааш, диңмирээшкинни илередир кылыг сөстери

2.4. Чаъс, харны илередир кылыг сөстери

2.5. Хатты илередир кылыг сөстери

2.6. Булуттарны, туманны илередир кылыг сөстери

2.7. Сугну илередир кылыг сөстери

2.1. Дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери

Тыва дылда дүн-хүн солчулгазын илередир кылыг сөстери эвээш эвес. Оларны тыва чогаалдардан арбыны-биле бадыткап болур деп көрдүвүс.

Тыва дылда даңны илередир кылыг сөстери хөй эвес. Ону дараазында чижектер көргүзүп турар.

Даң. I. Дүн эртип, чаа хүн үнүп орда, чырып кээри. – Заря, рассвет. *Даң агарып орар* (С. Сарыг-оол). *Даң хаяазы. Даң аткан.* [ТРС 1968: 391].

Адар [ъ]. Келир, эгелээр (даң дугайында). – Приходить, наступать (о рассвете). *Чайгы даң агарты* ***ада берген*** (М. Кенин-Лопсан). ***Аткан*** *даңның сырынынга аңгыр, кастар ырлажы бээр* (К. Тоюң) [ТРС 1968: 65]. *Шыята, даң* ***аткан*** (Тоолдан). *Чайгы кыска* ***даң адып****, куштар ырлап, сылдыстар чиде берген* (Д. Сарыкай). *Оон даң* ***адар*** *чоокшулап орда, даг артынче ажып чоруй барган* (К.Кудажы).

Чырыыр 2) становиться светлым, освещаться [ТРС: 559]. *Сүлдем ашак өөнге дүн чарып алгаш, даң* ***чырывааңда*** *аъттаныпкан* (К.Кудажы).

Даңның кылдыныгларын илередир *адар, чырыыр* деп 2 кылыг сөзүн тодараткан бис.

Тыва дылда хаяаның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери эвээш деп дарааазында чижектер бадыткап турар.

Эртенги үени илередип турар кылыг сөстери тыва дылда эвээш ажыглаттынып турарын материалдар бадыткап турар.

1. Чырык турар. *Эртенги үе магалыг эки,* ***чырык турган****: чиңгир көк дээрде шокар булуттар турган* (А.Даржай).

2. Чер чырыыр. Чер чырып орган начало светать, светало [ТРС 1968: 559]. *Эртен,* ***чер чырыыры*** *билек, дедирлениптивис* (С.Сарыг-оол).

Эртенги үени илередир чүгле 2 *чырык турар, чер чырыыр* деп кылыг сөстерин тодараткан бис.

Дүштеки үеге хамаарыштыр тыва дылда кылыг сөстериниң саны хөй эвес деп дарааазында чижектер бадыткап турар.

Чедер [чеъдер] /чет=/ 1) достигать, добираться [ТРС1968: 524]. *Дүъш* ***четпээнде*** *барып көөрге, кулуннуг бе аал коданы хире черни там-тум оъттааш, дартайты тодуп алгаш, удуп чытканнар* (С. Сарыг-оол).

Эртер /эрт=/ 1) проходить, проезжать [ТРС 1968: 619]. *Дүъш* ***эртип****, хүн чүгүрүүнде кире берген* (К.Кудажы).

Дүштеки үеге хамаарыштыр тыва дылда *чедер, эртер* деп 2 кылыг сөзүн тодараткан бис.

Хүннүң бүдүн хүн дургузунда кылдыныгларынга хамаарышкан кылыг сөстеринге дарааазында чижектер хамааржыр:

Хүннүң үнүп кээрин көргүзүп турар кылыг сөстери:

Үнер /үн=/ 2) всходить, подниматься [ТувРС 1968: 449]. *Эртен хүн* ***үнүп кээрин*** *кайывыс мурнап көрүп каар эвес… (С. Сарыг-оол). Хүн даңның хөрээнче* ***үне берген*** *болгаш, сырын соолаңнады үрүп туруп берген. (О.С.)*

Дээр (дег-) **I. 3.** Херелдери кандыг-бир черге чедер, көстүп келир (хүн дугайында). – Всходить, появляться (о солнце). *Хүн чаа **дээп орган**. (К.Чамыяң). Хүн чер кырынга чаттылдыр **дээп келген** (К. Аракчаа)* [ТСТувЯ 2003: 566]. *Эртенги хүн барыын сыннар бажынга **дээп кээри** билек, күске алгырган. Хүнүвүс **дээп келди*** (С. Сарыг-оол). *Оттуп келгеш карактарым көрүп кээримге, эртенги хүн чап-чаа-ла тоганада кызыда **дээп кээп**-тир (С. Сарыг-оол). Часкы хүн Барлык бажында көк мөөрүктерге **дээп орда**, Сүлдем ашак Калбак арганың ээн эъдинде хап бар чораан (К.Кудажы). Эртенги хүн караа **дээп кээри** билек, соок салгын намдаш кылынган (К.Кудажы). Тура халышкан араттар ыыт чок шуужуп алгаш, Шеми хемниң унунда үнген хүннүң алдын херелдери эң мурнай **дээр** ак оргулаашка кылаштажып келгеннер (К.Кудажы).*

Бакылаар [ъ]. 6. Үнер, үнүп келир (дээр чырымалдарының дугайында). – Заходить, появляться (о небесных светилах) [ТСТувЯ 2003: 210]. *Хүн чаа-ла **бакылап олур*** (С.Тока) *Хүн даг артындан чап-чаа-ла **бакылап орган*** (К.Кудажы).

Хүннүң үнүп кээрин көргүзүп турар 3: *үнер, дээр, бакылаар* деп кылыг сөстерин тодараткан бис.

Хүннүң үнүп келгеш, өрүлээрин илередир кылыг сөстеринге дараазынга кылыг сөстери хамааржыр:

Өрүлээр. 2. Дээрже бедидир көдүрлүр. – Подниматься в небо [ТСТувЯ 2003: 528]. *Ак-көк дээрде хүн элээн **өрүлеп келген*** (О. Саган-оол) *Хүн **өрү турда-ла**, хамык катчылар сава долдургаш, чаныпкан бис (С. Сарыг-оол). Хүн **өрүлээн*** (С. Сарыг-оол). *Дээр аяс, хүн **өрүлеп келген** болгаш ындазында чылыы кончуг (О.Саган-оол).*

Бедиир. 3. Дээрже көдүрлүр, өрүлээр. – Подниматься в небо ТРС 1968: 237]. *Хүн **бедип келген** (К. Аракчаа) Хүн оранчок **бедий бергенде**, кылашташкан ийи кижи Хайыракан арт кырынга үнүп келген (С. Сарыг-оол).*

Хүннүң үнүп келгеш, өрүлээрин илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, бедиир* деп 2 кылыг сөзү хамааржыр.

Хүннүң ажа бээрин илередир кылыг сөстеринге дараазында кылыг сөстери хамааржыр:

Чүгүрүүнге кирер. Ажар деп баар (хүн дугайында). – Приближаться к закату (о солнце). *Частың* ***чүгүрүүнде кире берген*** *кызыл хүнү даглар бажынга олуруп бар чораан* (К. Кудажы) [ТРС 1968: 136]. Чайгы хүн ***чүгүрүүнге кирип***, ***кежээликтей берген*** (Л.Чадамба). Дүъш эртип, хүн ***чүгүрүүнде кире берген*** (К.Кудажы).

Олурар. 8. Чавызааш, ажар чеде бээр (хүн дугайында). – Садиться, закатываться (о солнце). *Ол аразында хүн даг бажында* ***олура берген*** (В. Монгуш) [ТРС 1968: 435]. *Хүн таптыг-ла даг бажынга* ***олуруп турда****, шаг төнүп, харыксырап келген* (С.Сарыг-оол). *Частың* чүгүрүүнде кире берген *кызыл хүнү даглар бажынга* ***олуруп бар чораан*** (К. Кудажы).

Ажар. 3. Дээр хаяазының ындынче көзүлбейн баар. – Закатываться. *Хүн сын артынче* ***ажа берген*** (К.Аракчаа) [ТРС 1968: 73]. *Бызааларывыс кежээ хүн* ***ажа бергенде****, чанып келдилер* (С. Сарыг-оол). *Дүне хүн* ***ашкан*** *соонда чунуп, дыргаан кезип болбас* (С. Сарыг-оол). *Хүн* ***ажа берген****, ынчалза-даа чырык деп чүвези аажок* (О.Саган-оол). *Хүн шуут* ***ажа берген****, арганың иштинче имир билдирбейн союп кирип келген* (О.Саган-оол). *Хүн мырыңай дагны* ***ажып бар чорда****, дээрги комиссар Серафима Мокеевнаны мырыңай бир бөлүк чодураалар аразынга чыгадып келген* (К.Кудажы). *Оон хүн* ***ашпаанда-ла****, Эъжим бажы Чиндиңнээшке каът-сегелин чиндиңнедир чортуп чеде берген* (К.Кудажы).

Орайтаар. 1. Орай апаар. – Становиться поздним (о времени), становиться поздно. *Ам катап барып кат чыыр дээрге хүн* ***орайтаан*** (В. Монгуш). *Шак-даа* ***орайтаан*** (М. Мендуме). *Дүн орайтай берген-дир, бо аалга хонуп алыыл…* (С. Тока) [ТРС 1968: 459]. *Чеже манаар, хүн* ***орайтай бээр*** *дээш, Чудурукпай аъттаныпкан* (К.Кудажы). *Ол-бо дүжүп, чаъс манап, аъттыг, чадаг калгып чорда, хүн* ***орайтаан*** (К.Кудажы).

Хүннүң ажа бээрин илередир кылыг сөстеринге *чүгүрүүнге кирер*, *олурар*, *ажар*, *орайтаар* деп 4 кылыг сөстери хамааржыр.

Хүннүң оон өске кылдыныгларын илередир кылыг сөстери:

Кулакталыр. 2. Долгандыр чырыкка бүргеткен болгаш кулактыг ышкаш көстүр (хүн дугайында). – Быть окружённым венцом (о солнце). *Хүн өргээленип үнүп кээп-тир. Артында-ла* ***кулакталы берген*** (К. Кудажы). *Хүн булут ындында* ***кулакталы берген***, *даг бажынче бадып бар чыткан* (К. Кудажы) [ТРС 1986: 224]. *Дээрде хүн безин* ***кулакталып турган*** (К.Кудажы).

Көстүр. 1. Көскү апаар, карак-биле эскерип болур апаар. – Показываться, виднеться [ТРС 1968: 208]. *База катап хүннээрек* ***көстүп келген*** (К.Кудажы).

Келир. 2. Чоокшулаар, чанынга баар. – Приближаться, подходить. [ТРС 1968: 114]. *Көрүп кээрге, хүн чыышкын бажында* ***келген турган*** *(К.Кудажы).*

Хүннүң оон өске аңгы-аңгы кылдыныгларын илередир *кулакталыр, көстүр, келир* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Хүннүң кылдыныын көжүрген уткада илередир кылыг сөстери:

Дүргедээр. 3. Далажыр. – Торопиться, спешить [ТРС 168: 538]. *Кижиң кезек-кезек болгаш-ла дээрже көөр, а хүн кайын* ***дүргедээр*** *ийик* (К.Монгуш).

Хүннүң кылдыныын көжүрген уткада илередир *дүргедээр* деп 1 кылыг сөзүн тодараткан бис.

Чижектерден ап көөрге, хүннүң бүдүн хүн дургузунда кылдыныгларынга хамаарышкан кылыг сөстери тыва дылда дыка хөй ажыглаттынып турар. Хүннүң үнүп кээрин көргүзүп турар: *үнер, дээр, бакылаар* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң үнүп келгеш, өрүлээрин илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, бедиир* деп 2 кылыг сөстерин; хүннүң ажа бээрин илередир кылыг сөстеринге *чүгүрүүнге кирер*, *олурар*, *ажар*, *орайтаар* деп 4 кылыг сөстерин; хүннүң оон өске кылдыныгларын илередир *кулакталыр, көстүр, келир* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң кылдыныын көжүрген уткада илередир *дүргедээр* деп 1 кылыг сөзүн тодараткан бис. Ниитизи-биле хүннүң

бүдүн хүн дургузунда кылдынығларынга хамаарышкан 13 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Дээрниң кылдынығларын илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш ажыглаттынып турарын материалдар бадыткап турар.

Диңмирээр. 1. Бүргеп, чаъстап турда, кызаңнаашкын-биле кады күштүг дааш үнер. – Греметь (о громе). Кызаңнап, диңмирээри медээжок (К. Чамыяң) [ТРС 1968: 450]. *Дээр **диңмирээр**ин дыңнаарыңга кандыг ийик, ооң хорадааш, тергеленип алгаш халдып, согун, ча-биле адып турары ол-дур* (С. Сарыг-оол).

Кызаш дээр. 2) чырыш дээр (кызаңнааш дугайында) – сверкнуть (о молнии). Дээр хенертен кызаш дээн соонда, диңмирей берген (К. Чамыяң) [ТРС 1968: 268]. Дээр уннай **кызаш диди** (М. Доржу).

Дээрниң кылдынығларының көжүрген уткада ажыглаттынганы дааразында чижектерде кирген.

Муңгараар [ъ]. Муңгак болур, өөрүшкү чок болур, сагыш-сеткили ундараар, кудараар. – Грустить. [ТРС 1968: 379] *Кайгал-Тараачының өлүртүп каанынга хомудааш, кудай-дээр безин **муңгарап,** хат-чаъзын кудуп, ыглап турган ышкаш болган* (К. Кудажы).

Кудар. 3. Савадан черже суг төккен дег күштүү-биле чаар. – Лить, сильно идти (о дожде). *Суггур, хатка үдеткен чаъс шуут-ла **куда каапкан*** (А. Даржай) [ТСТЯ: 214]. *Кайгал-Тараачының өлүртүп каанынга хомудааш, кудай-дээр безин муңгарап, хат-чаъзын **кудуп,** ыглап турган ышкаш болган* (К. Кудажы).

Ыглаар /ыгла=/ плакать [ТРС 1968: 591]. *Кайгал-Тараачының өлүртүп каанынга хомудааш, кудай-дээр безин муңгарап, хат-чаъзын кудуп, **ыглап** турган ышкаш болган* (К. Кудажы).

Дээрниң кылдынығларының көжүрген уткада ажыглаттынганы *муңгараар, кудар, ыглаар* деп 3 кылыг сөстери хамааржыр.

Ынчаарга, ниитизи-биле тыва дылда дээрниң кылдынығларын илередир 5 кылыг сөстерин: дорт уткада *диңмирээр, кызаш дээр*; көжүрген уткада *муңгараар, кудар, ыглаар* тодараткан бис.

Кежээки үениң дүжүп кээнин илередир кылыг сөстери тыва дылда хөй эвес деп дараазында чижектер бадыткап турар.

Дүжер. [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) *Кыш база* ***дүжүп келген*** (С. Тока). *Хүн өрүлеп, изиг* ***дүжүп келген*** (О. Саган-оол). *Имир* ***дүжүп келген*** (К. Чамыяң)[ТРС 1968: 524]. *Кежээки сериин* ***дүжүп орган*** (К.Кудажы).

Апаар. 2. Болу бээр, дүжүп келир (чылдың, хонуктуң үезиниң дугайында). – Быть, наступать (о времени года, суток) [ТРС 1968: 141]. *Кежээ* ***апаарга****, өөнге-ле чаңчылы-биле отка ээн эъдин тарлан-шокар кылдыр ооргалап, Беш-Мелдериниң шанакка чүткүүрүн мактап, тоолун доюлдуруп чыткан* (К.Кудажы).

Орайтаар. 1. Орай апаар. – Становиться поздним (о времени), становиться поздно. *Ам катап барып кат чыыр дээрге хүн* ***орайтаан*** (В. Монгуш). *Шак-даа* ***орайтаан*** (М. Мендуме). *Дүн орайтай берген-дир, бо аалга хонуп алыыл…* (С. Тока) [ТРС 1968: 459]. ***Орайтай берген*** (К.Кудажы).

Караңгылаар. Караңгы апаар, чүве көзүлбес азы көстүрү багай апаар. – Темнеть, становиться тёмным, мрачнеть. *Шак эрте-даа болза,* ***караңгылаан*** (С. Сүрүң-оол). *Караңгылап, дүн дүшкен* (С. Пюрбю) [ТРС 1968: 77]. ***Караңгылаан*** *тудум, Буянның угаанынче элдеп-эзин бодалдар сыңмарлажып чүткүп-ле эгелээн* (К.Кудажы). *Алышкылар одаанга* ***караңгылай бергенде*** *ээп келгеннер* (К.Кудажы). *Кежээзинде инек сагган соонда быштак кылган. Өг ишти имиртиңней* ***караңгылаан*** (С. Сарыг-оол).

Кежээки үениң дүжерин илередир 4 : *дүжер, апаар, орайтаар, караңгылаар* деп кылыг сөстерин тодараткан бис.

Хаяа зарево; заря; сияние; **соңгу чүктүң хаяазы** северное сияние [ТРС 1968: 471].

Дээр (дег-) **I. 3.** Херелдери кандыг-бир черге чедер, көстүп келир (хүн дугайында). – Всходить, появляться (о солнце). *Хүн чаа* ***дээп орган****. (К.Чамыяң). Хүн чер кырынга чаттылдыр* ***дээп келген*** *(К. Аракчаа).* [ТСТувЯ 2003: 566] *Чуңгу ышкаш кызыл хаяа* ***дээп турда****, чурук чуруп ижени бээр чаңчылдыг мен* (М. Доржу).

Кызар. Кызыл апаар. – Краснеть, становиться красным. [ТСТувЯ 2003 : 267]. *Улуг өрт кыпкан ышкаш, кежээки хаяа* ***кызып турган*** (К.Кудажы).

Хаяалаар /хаяала=/ озарять [ТРС 1968: 471]. *Ол аразында частың кыска дүнү эртип, чөөн чүкте даглар баштарындан кызыл туяа* ***хаяалап келгеш****, кызыл чалбыыш-биле тутчуп орган* (К.Кудажы).

Хаяаның кылдынығларын илередир *дээр, кызар, хаяалаар* деп 3 кылыг сөстерин тодараттывыс.

Тыва дылда имирниң кылдынығларынга хамаарыштыр хөй эвес кылыг сөстери барын дараазында чижектерден көрүп болур бис.

Имир. Хүн ашкан соонда, дүн дүжүп орда, азы даң адарының мурнуу чарыында бүлүртүң үе. – Сумерки. *Кежээки имир. Эртенги имир. Имир дүшкен.* [ТСТувЯ 2011: 587].

Дүжер. [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) *Кыш база* ***дүжүп келген*** (С. Тока). *Хүн өрүлеп, изиг* ***дүжүп келген*** (О. Саган-оол). *Имир* ***дүжүп келген*** (К. Чамыяң) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Кежээ имир* ***дүжери*** *билекле, чула тудуп каар* (С. Сарыг-оол). *Имир* ***дүжер*** (М. Доржу). *Барык-Аксының шынаазынга имир* ***дүжүп орган*** (К.Кудажы).

Турар. Имир турда. – Во время сумерков. *Караңгы имир* ***турда****, Оңзулак бо чедип келген* (К.Кудажы).

Сояр. Аяар дигии-биле шимчээр, көжер. – Медленно передвигаться, ползать (напр. о тумане). *...Көгжегер көк туманнар бедик-бедик даглар баштарынче* ***союп үнүп тургулаан*** (Х. Ойдан-оол). *Айның чартык дээрбээ* ***союп үнүп келгеш****, херелдерин чажыпкан* (К. Аракчаа) [ТРС 1968: 724]. *Хүн*

шуут ажа берген, арганың иштинче имир билдирбейн ***союп кирип келген*** (О.Саган-оол).

Тыва дылда имирниң кылдынығларынга хамаарыштыр *дүжер, турар, сояр* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда дүннүң дүжерин илередир хөй кылыг сөстери барын дараазында чижектерден көрүп болур бис.

Дүн. Хонуктуң орай кежээден эртенге чедир хүн көзүлбейн баар караңгы үези. – Ночь. *Ол дүн уйгу чок эрткен* (С. Сүрүң-оол). *Дүн караңгы, шыпшың турган* (С. Тока) [ТСТувЯ 2003: 533].

Дүжер [ъ]. **5.** Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) *Кыш база* ***дүжүп келген*** (С. Тока). *Хүн өрүлеп, изиг* ***дүжүп келген*** (О. Саган-оол). *Имир* ***дүжүп келген*** (К. Чамыяң) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Аяс хүнге мени черле дөмейлеве – ажа бээрге, караңгы дүн* ***дүжүп келир*** (М. Доржу). *Оолдар дүн* ***дүшкенинче*** *кичээнгей салбайн, оруун уламчылап органнар* (С. Сарыг-оол). *Караңгы дүн* ***дүжүп келген*** (К.Кудажы). *Караңгылап, дүн* ***дүшкен*** (С. Пюрбю).

Эртер /эрт=/ 1) проходить, проезжать [ТРС 1968: 619]. *Ол аразында частың кыска дүнү* ***эртип****, чөөн чүкте даглар баштарындан кызыл туяа хаяалап келгеш, кызыл чалбыыш-биле тутчуп орган* (К.Кудажы).

Холужар /холуш=/ смешиваться, перемешиваться [ТРС 1968: 481]. *Удаткан чок бүргег дээр биле караңгы дүн* ***холужуп калган*** (К.Кудажы).

Орайтаар. 1. Орай апаар. – Становиться поздним (о времени), становиться поздно. *Ам катап барып кат чыыр дээрге хүн* ***орайтаан*** (В. Монгуш). *Шак-даа* ***орайтаан*** (М. Мендуме). *Дүн орайтай берген-дир, бо аалга хонуп алыыл…* (С. Тока) [ТРС 1968: 459]. *Дүн* ***орайтай берген-дир****, бо аалга хонуп алыыл…*(С. Тока).

Апаар. 2. Болу бээр, дүжүп келир (чылдың, хонуктуң үезиниң дугайында). – Быть, наступать (о времени года, суток) [ТСТувЯ 2003: 141]. *Кызаа кара хемни куду бадып олурарга, дүн* ***апарып-тыр*** *эвеспе* (Тоолдан).

Тыва дылда дүннүң дүжерин илередир *дүжер, эртер, холужар, орайтаар, апаар* деп 5 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Айның кылдынығларын илередир кылыг сөстери тыва дылда хөй эвес.

Ай. I. 1. Черниң чайгаар бүткен эдеринчизи болур болгаш Хүн херелинден чырыыр дээр бүдүмели. – Луна. *Ай ам-даа үнгелек* (Б. Ондар). *Чартык ай. Чедишкен ай. Ай чырыы* [ТСТувЯ 2003: 86].

Өрүлээр. 2. Дээрже бедидир көдүрлүр. – Подниматься в небо. *Ак-көк дээрде хүн элээн **өрүлеп келген*** (О. Саган-оол) [ТРС 1968:528]. *Аалдың уруглары, даштыгаа чиңейнип ойнап турувуста, орайтап, ай **өрүлеп келген*** (С.Сарыг-оол).

Көстүр. 1. Көскү апаар, карак-биле эскерип болур апаар. – Показываться, виднеться [ТРС 1968: 208]. *Дээрде ай **көзүлбээн**, бүдүүлей берген* (К.Кудажы).

Бүдүүлээр [ъ]. II. Ай төнчүзү келип, дээрге ай көзүлбес апаар. – Приходить, наступать (о новолунии). *Ай **бүдүүлей бергенде**, чүү ындыг чырык апарды деп каразааш үне халып келдим* (К.Кудажы). *Дээрде ай **бүдүүлей берген*** (К.Кудажы).

Тыва дылда айның кылдынығларын илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, көстүр, бүдүүлээр* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш эвес. Даңның кылдынығларын илередир *адар, чырыыр* деп 2 кылыг сөзүн; эртенги үени илередир чүгле 2 *чырык турар, чер чырыыр* деп кылыг сөстерин; дүштеки үеге хамаарыштыр тыва дылда *чедер, эртер* деп 2 кылыг сөзүн; хүннүң үнүп кээрин көргүзүп турар: *үнер, дээр, бакылаар* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң үнүп келгеш, өрүлээрин илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, бедиир* деп 2 кылыг сөстерин; хүннүң ажа бээрин илередир кылыг сөстеринге *чүгүрүүнге кирер, олурар, ажар, орайтаар* деп 4 кылыг сөстерин; хүннүң оон өске кылдынығларын илередир *кулакталыр, көстүр, келир* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң кылдыныын көжүрген уткада илередир *дүргедээр* деп 1 кылыг сөзүн; дээрниң кылдынығларының көжүрген уткада

ажыглаттынганы *муңгараар, кудар, ыглаар* деп 3 кылыг сөстерин; кежээки үениң дүжерин илередир 4 : *дүжер, апаар, орайтаар, караңгылаар* деп кылыг сөстерин; хаяның кылдынығларын илередир *дээр, кызар, хаяалаар* деп 3 кылыг сөстерин; тыва дылда имирниң кылдынығларынга хамаарыштыр *дүжер, турар, сояр* деп 3 кылыг сөстерин; тыва дылда дүннүң дүжерин илередир *дүжер, эртер, холужар, орайтаар, апаар* деп 5 кылыг сөстерин; тыва дылда айның кылдынығларын илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, көстүр, бүдүүлээр* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле дүнхүннүң солчулгазын илередир 37 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2. 2. Агаарның изиг-соогунуң илередир кылыг сөстери

Тыва дылда агаарның изиг-соогун илередир кылыг сөстери хөй деп дараазында чижектер бадыткап турар.

Соокту илередир кылыг сөстери тыва дылда хөй.

Соок. 1. Изиг эвес, чылыг эвес, доңурар хире // Изиг эвес агаар, чылыг эвес агаар, доңурар хире агаар. – Холодный, морозный // Холод, мороз [ТСТувЯ 2011: 712] .

Чыккыңайныр /чыккыңайын=/ 2) трещать, трескаться, раскаалываться [ТРС 1968: 554] *Кончуг соок кидин түлүк* ***чыккыңайны берген*** (С. Сарыг-оол)

Булуктаар. Булук-биле шыптынар. – Покрываться наледью. [ТСТувЯ 2003: 313] *Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары* ***булуктаан****, а чогум шилдери хөлчок чараш, хыраадан бүткен чурумалдыг* (С. Сарыг-оол).

Соолаш кылыр. Хенертен соок апарганын, соок чүвени дээй каапканы, анчыг апарганын илередир. – Обозначает внезапное ощущение холода, прикосновение чего-л. холодного, неприятного [ТСТувЯ 2011: 713] *Ооң ол соогу холум дамчааш, чүрээмни* ***соолаш кылган*** (С. Сарыг-оол)

Соор (соо-). 1. Агаар соок апаар. – Становиться холодным (морозным), холодать [ТСТувЯ 2011: 715]. *Чамдыкта Мөңгүн-Тайганың агаары аянныы*

кончуг аязып чылый-даа берген, чамдыкта кончуу дегейт хадып, ***соой-даа берген турар*** (К.Кудажы). *Ынчан хенертен* ***соой берген*** (К.Кудажы).

Эртер. /эрт=/ 1) проходить, проезжать [ТРС 1968: 619]. *Чыкылама соок* ***эртер*** (С. Сарыг-оол).

Ажыңнадыр. 1. Ажый бээр, оя чигген дег кылдыр аартыр [ТСТувЯ 2003: 80]. *Эрес даштыгаа үне халып кээрге, кышкы чывар ооң арнын ажыңнады берген (С. Сарыг-оол).*

Сооктуң кылдыныынга хамаарыштыр көжүрген уткада ажыглаттынган кылыг сөстери тыва дылда бар.

Уяраар /уяра=/ печалиться, унывать, падать духом, тосковать [ТРС 1968: 442]. *Ынчалза-даа соок* ***уяраваан*** (К.Кудажы). *Соок бичии* ***уяразын*** (К.Кудажы).

Эдер [эъдер] /эт=/ 1) издавать звук (о духовых инструментах, о ружье); **боо эдип тур** слышаться выстрелы из ружье); **горн эдип тур** слышаться звук горна; [ТувРС 1968: 606]. *Аңаа улаштыр ооң аагы – ажыг соок, ырыккан эмиглиг инек дег, ыыңайндыр* ***эдип келген*** (К.Кудажы).

Сооктуң кылдынырын илередир дорт уткада *чыккыңайныр, булуктаар, соолаш кыныр, соор, эртер* деп 5 кылыг сөстерин; көжүрген уткада ажыглаттынган ажыңнадыр, уяраар деп 2 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Изигни илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш деп дарааазында чижектер бадыткап турар.

Изиг [ъ]. Хөлчок чылый берген агаар// Хөлчок чылый берген. – Жара, жаркая погода // Жаркий, горячий. *Дунааргай изиг. Изигге шыдашпас кижи. Изиг дүшкен. Изиг хүн. Изин оран. Изиг чем. Изиг суг. Изиг ванна. Изиг от* [ТСТувЯ 2011: 581].

Дүжер [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Хүн өрүлеп, изиг* ***дүжүп келген*** (О. Саган-оол). *Чайның кончуг изии эрте* ***дүже берген*** (К.Кудажы).

Чылыыр /чылы=/ согреваться, становиться тёплым, теплеть; өрээл ишти чылый берген в комнате стало тепло [ТРС 1968: 556]. *Агаар-бойдус* ***чылып кээр*** (Д. Сарыкай).

Кончуг апаар. *Чайлаглаар үе база келген. Барык унунуң изии* ***кончуг апарган*** (С. Сарыг-оол)

Тыва дылда изигни илередир *дүжер, чылыыр, кончуг апаар* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Чылдың үелерин тодарадыр кылыг сөстери тыва дылда көвей.

Кыштың дүжерин илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш деп дараазында кылыг сөстери көргүзүп турар.

Кыш [ъ]. Чылдың күс биле час аразында (декабрь, январь, февраль айларда үргүлчүлээр) соок үези. – Зима [ТувСТЯ 2011: 304].

Дүжер [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Ажыг кыжы* ***дүжүп кээрге***, *аштавас дээш үүже хөмер* (М. Доржу). *Соскар биле Хойлаар-оол кыш* ***дүжүп кээрге****, шанак оруу үндүрер дээш, хар кылыннаарын манап органнар* (К.Кудажы).

Кирер. 30. –ып кожумактыг деепричастиеге каттышкаш, ооң кылдыныынын эгелээнин илередир [ТСТувЯ 2011: 136]. *Кыш орту* ***кирип чорда****, Чудурукпай база катап дөстүнмейн барган* (К.Кудажы).

Кээр. 4. Эгелээр, болур. – Начинаться, наступать [ТСТувЯ 2011: 114]. *Кыш кээрге, акыларымга дузалажып, белеткеп алган ыяжын чүдүржүр болган кижи мен* (К.Кудажы).

Эртер /эрт=/ 1) проходить, проезжать [ТувРС: 619]. *Чежемейниң-даа соок кыш* ***эртип****, хар эрип, оът-сиген үнүп, бойдус дирлип келзе, өл-шык хевээр* (К.Кудажы).

Кыштың дүжерин *дүжер, кирер, кээр, эртер* деп 4 кылыг сөстери илередир.

Частың дүжерин илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш деп дараазында кылыг сөстери көргүзүп турар.

Час весна; **час дүшкен** наступила весна; **ала часты өттүр** в течение всей весны, всю весну [ТРС 1968: 521].

Эгелээр /эгеле=/ 2) начинаться [ТРС 1968: 604]. *Частың дүдүскектиг чылыг хүннери* ***эгелээри*** *билек, Улуг-Хем база катап хөделип эгелээн* (К. Кудажы).

Болур. Келир, эгелээр (чижээ, үениң кезектериниң дугайында) [ТСТувЯ 2003: 279]. *Ол чылын Барыкка бүргег час* ***болган*** (К.Кудажы).

Келир. 4. Эгелээр, болур. – Начинаться, наступать [ТСТувЯ 2011: 114]. *Үнген хүн дег, байырлалдың чазы* ***келди*** (С.Пюрбю).

Частың дүжерин *эгелээр, болур, келир* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Чайның дүжерин илередир кылыг сөстериниң саны тыва дылда эвээш эвес деп дараазында чижектер бадыткап турар.

Чай I лето // летний; чай айы летний месяц; чайны өттүр целое лето, в течение целого лета [ТРС 1968: 510].

Ногаарарар. Ногаан апаар, ногаан бүрү, оът-сиген-биле шыптынар [ТСТувЯ 2011: 406]. *Долгандыр турар бойдус* ***ногаарарып келген*** (К. Кудажы).

Чыгадыр /чыгат=/ 1) быть пригнанным (прижатым) к чему-л.[ТРС 1968: 553]. *Чай* ***чыгадып келген*** (К.Кудажы).

Келир. Эгелээр, болур. – Начинаться, наступать [ТСТувЯ 2011: 114]. *Чайлаглаар үе база келген. Барык унунуң изии кончуг апарган* (К.Кудажы).

Дүжер [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Чай дүшкен-дир, сыын мыйызы сөөктелир болган* (К.Кудажы).

Кирер. 30. –ып кожумактыг деепричастиеге каттышкаш, ооң кылдыныының эгелээнин илередир [ТСТувЯ 2011: 136]. *Чай орту кире берген* (К.Кудажы).

Ужукталыр. *Чай **ужукталып орда**, доорбаштарны мырыңай кылайтыр чонгаш, кыжын сөөртүрде, чедип алырынга белен болзун дээш, ийни куду чууктааш, чаңгыс черге чыып алганнар* (К.Кудажы).

Турар. 3) как вспомогательный глагол служит для образования для настоящего и сложных форм прошедшего времени: хар чаап турар идет снег; хүнзедир хар чаап турган весь день шёл снег; моортан улус суглап турар отсюда люди берут воду, сюда люди ходят за водой [ТРС 1968: 424]. *1919 чылдың кааң-халыын чайы турган* (К. Кудажы).

Чайның дүжерин илередир *ногаарарар. чыгадыр келир дүжер кирер. ужукталыр турар* деп 7 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Күстүң дүжерин илередир кылыг сөстериниң саны тыва дылда эвээш эвес деп дараазында чижектер бадыткап турар.

Күс осень // осенний; алдын-сарыг (алдынналчак) күс золотая осень [ТРС 1968: 269].

Келир. Эгелээр, болур. – Начинаться, наступать [ТСТувЯ 2011: 114]. *Күс база **келзин*** (К. Кудажы).

Дүжер [ъ]. Эгелээр, келир (чылдың, хонуктуң үези, изиг, соок д.о.ө). – Начинаться, наступать (о временах года, суток, морозе, жаре и т.п.) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Күс дүжүп келген боор*. (К.Кудажы). *Адак соонда, күс дүшкен* (К.Кудажы).

Турар. как вспомогательный глагол служит для образования для настоящего и сложных форм прошедшего времени: хар чаап турар идет снег; хүнзедир хар чаап турган весь день шёл снег; моортан улус суглап турар отсюда люди берут воду, сюда люди ходят за водой [ТРС 1968: 424]. *Ынчан күс турган* (К.Кудажы).

Күстүң дүжерин илередир *келир, дүжер, турар* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда агаарның изиг-соогун илередир кылыг сөстери хөй. Сооктуң кылдыныгларын илередир дорт уткада *чыккыңайныр, булуктаар, соолаш кыныр, соор, эртер* деп 5 кылыг сөстерин; көжүрген уткада

ажыглаттынган *ажыңнадыр, уяраар* деп 2 кылыг сөстерин; тыва дылда изигни илередир *дүжер, чылыыр, кончуг апаар* деп 3 кылыг сөстерин; чылдың үелерин тодарадыр кылыг сөстери: кыштың дүжерин *дүжер, кирер, кээр, эртер* деп 4 кылыг сөстерин; частың дүжерин *эгелээр, болур, келир* деп 3 кылыг сөстерин; чайның дүжерин илередир *ногаарарар. чыгадыр, келир, дүжер, кирер. ужукталыр турар* деп 7 кылыг сөстерин; күстүң дүжерин илередир *келир, дүжер, турар* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле агаарның изиг-соогун илередир 27 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2.3. Чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинни илередир кылыг сөстери

Тыва дылда чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинни илередир кылыг сөстери эвээш эвес деп дараазында кылыг сөстери бадыткап турар.

Чаңнык молния; ыяшка **чаңнык дүшкен** молния сразила дерево; **чаңнык чайладыкчызы** молниеотвод. [ТРС 1968: 517].

Согар [ъ]. Кагар. – Бить, ударять. [ТСТувЯ 2011: 693]. *Куржааңгыланчак хая кырының оргулаажындан дазылданып үнген, бажы үш адыр, оларының бирээзи чаңныкка* ***соктургаш*** *шагда-ла кургап калган* (Д. Сарыкай).

Чыжырткайныр . Чыжыраар /чыжыраар=/ 1) трещать, греметь (очень сильно) [ТРС 1968: 554]. *Сүрлүг дааштаашкын чаңнык ышкаш* ***чыжырткайны берген*** (Д. Сарыкай).

Дүжер [ъ]. Үстүүртен куду аттыккаш, черге кээп үзер. – Падать сверху. Өрү октаан даш башка дүжер (үл.). [ТСТувЯ 2003: 524] *Ынчалза-даа чаңгыс-даа катап чаңнык* ***дүшпээн*** (К.Кудажы).

Чаңныктың кылдынығларын илередир *согар, чыжырткайныр, дүжер* деп 3 кылыг сөстери илередир.

Тыва дылда кызаңнаашкынның кылдынығларын илередир кылыг сөстери эвээш деп дараазында кылыг сөстери бадыткап турар.

Кызаңнаашкын. Чаъс, диңмирээшкин үезинде дээрге кызаш кынныр, электри октааның чазылганы-биле холбашкан болуушккун. – Молния [ТСТувЯ 2011: 267].

Кызаңнаар. 2. Чырыткыланыр, көстүр (кызаңнааш дугайында) – сверкать (о молнии) [ТСТувЯ 2011: 267]. *Дээрниң үргүлчү* ***кызаңнаарын*** *бодап кээрге, ол удавас чыжырт дээр ышкаш* (К.Кудажы)

Кызаңайныр. 2. Чырыткыланыр, көстүр (кызаңнааш дугайында) – сверкать (о молнии) [ТСТувЯ 2011: 267]. *Коргунчуу аажок кыннып келген – тайга-сын, хем уну – кашпал ишти улуп,* ***кызаңайнып****, диңмирей каггылап, харын-даа хая-даш көшкеленип турар ышкаш апарган* (Л.Чадамба).

Кызаңнаашкынның кылдынығларын илередир *кызаңнаар, кызаңайныр* деп 2 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Диңмирээшкинни илередир кылыг сөстери тыва дылда көвей.

Диңмирээшкин. 1. Бүргеп, чаъстап турда, кызаш дээн соонда болур улуг дааш. – Гром [ТСТувЯ 2003: 450].

Диңмирээр. Бүргеп, чаъстап турда, кызаңнаашкын-биле күштүг дааш үнер. – Греметь (о громе) [ТСТувЯ 2003: 450]. *Кызаңнап, диңмирээри медээжок* (К. Чамыяң) *Ол чайын* ***диңмиреп,*** *кызаңнап-ла турган* (Д. Сарыкай). *Коргунчуу аажок кыннып келген – тайга-сын, хем уну – кашпал ишти улуп, кызаңайнып, диңмирей каггылап, харын-даа хая-даш көшкеленип турар ышкаш апарган* (Л.Чадамба).

Дыңналыр. Кандыг-бир ыыт, шимээн-дааш, үн кулакка билдинип келир. – Слышаться, доноситься, доходить (о звуке). [ТСТувЯ 2003: 556] *Ыракта диңмирээшкин* ***дыңналган*** (Д. Сарыкай).

Уюкталдырар уюктал= глохнуть от шума [ТРС 1968: 442].

Түүлээр /түүле=/ шуметь, жужжать [ТРС 1968: 428]

Коргудар ужурга таварыштырар. – Пугать, страшить. [ТРС 1968: 177]

Чыжыраар /чыжыраар=/ 1) трещать, греметь (очень сильно) [ТРС 1968: 554]. *Диңмирээшкин* ***чыжырай-дыр*** (К. Кудажы).

Болур. 2. Эртер, кылдынар, таваржыр. – Проходить, происходить, делаться [ТСТувЯ 2003: 279]. *Шак ынчалдыр халып олурумда, хенертен чык дээн соонда дээр кызаңнаажы* ***болуп****, бажымче моң-биле соп-ла турган ышкаш* (С. Сарыг-оол). *Диңмирээшкин удаа-дараа* ***болгулаан*** (К.Кудажы).

Киргирээр [ъ]. Киргирээш үн (дааш) үндүрер. – Хрипеть [ТСТувЯ 2011: 134]. *Семён Лукич эгиннерин шавыжаңнаткылааш, Үүледен ажып орар диңмирээшкин дег,* ***киргирээн*** (К.Кудажы).

Диңмирээшкинни илередир *диңмирээр, дыңналыр, уюкталдырар, түүлээр, коргудар ужурга таварыштырар, чыжыраар, болур, киргирээр* деп 8 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда чаңныктың кылдынығларын илередир *согар, чыжырткайныр, дүжер* деп 3 кылыг сөстерин; кызаңнаашкынның кылдынығларын илередир *кызаңнаар, кызаңайныр* деп 2 кылыг сөстерин; диңмирээшкинни илередир *диңмирээр, дыңналыр, уюкталдырар, түүлээр, коргудар ужурга таварыштырар, чыжыраар, болур, киргирээр* деп 8 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинниң кылдынығларын илередир 13 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2. 4. Чаъс, харны илередир кылыг сөстери

Тыва дылда хар, чаъстың кылдынығларын илередир кылыг сөстери чечен чогаалда арбыны-биле ажыглаттынып турары дараазында чижектерден көскү.

Харның кылдынығларын илередир кылыг сөстериниң саны көвей.

Хар. Снег// снежный, снеговой; **терең хар** глубокий снег; **хар дег ак** белый как снег; **хар чаап тур** идёт снег; **хар эрий берген** снег растаял; **хар хөртүү (хөртүк)** снежные заносы; **хар суу** снеговая вода [ТРС 1968: 468].

Чаар /чаг=/ падать, идти (об осадках); хар чаай берген [ТРС 1968: 504]. *Ам база чугаалап каайн, Вершинде четпестер мырыңай чок дивес мен, ону чаа* ***чагган*** *хар дег арыг кижи деп санавас мен* (Д.Сарыкай). *Башкы хар* ***чаапкан*** (Д. Сарыкай). *Ол душта быскан хар* ***чаай берген*** (Д. Сарыкай). *Хат-*

даа хадываан, хар-даа ***чагбаан****, аяс-кааң хүн-не чүве* (С. Сарыг-оол). *Тайгалар бажында хар* ***чаапкан*** (С. Сарыг-оол). *Башкы хар* ***чаап турда****… Башкы хары* ***чагза чагзын*** *– бары, чогу меңээ дөмей. Дүвүлүг хар* ***чаап турзун*** (М. Доржу). *Башкы хар* ***чаапкан*** *дораан, дөскел чок аңчылар тайгаже аъттаныпканнар* (М.Мендуме). *Баштарында хар* ***чаапкан*** *тайгалар кайы ырактан кажарарып көстүп чыткылаан. Үүлеге үнүп кээрге, арт кырында хар* ***чаапкан*** *болган* (К.Кудажы). *Ынча дидиңер бе дээн ышкаш, удатпаанда ууттунмас улуг хар идик хончузунга устунуп турар кылдыр* ***чаапкан*** (К.Кудажы). *Мырыңай орай күзүн, хар* ***чаапканда*** (К.Кудажы).

Аландылаар. Аландылар бар апаар (харга), карандылаар. – Появляться (о проталинах) [ТСТувЯ 2003: 104]. *Хар* ***аландылап чоруй*** *эрип калган* (К. Кудажы)

Бысканнаар. Чаар (быскан хар дугайында) [ТСТувЯ 2003: 345]. *Оолдарны дыңнаан ышкаш ол-ла дүне* ***бысканнапкан*** (С.Тока). *Агаар-даа будалып, хар* ***бысканнапкан****, соок хат кежээлеп эгелээн* (С. Тока).

Кажараңнаар /кажараңна*/ Агараңнаар. – Виднеться (о белом) [ТСТувЯ 2011: 34]. *…Узун урук бажында ак пөс барааны* ***кажараңнаан*** (К.Кудажы).

Кылаңнаар /кылаңна*/ Кылагар кылдыр көстүр, чайыннаар. – Блестеть, сверкать [ТСТувЯ 2011: 282] *…Ишкээр улуг шынаада, дээр өңү дег* ***кылаңнаан*** *Улуг-Хем, кедээр шуушкак сыннар көстүп келди* (Д. Бегзи).

Көшкеленип бадар – үстүүртен дүжер азы черже шиглей ужугар. Падать сверху или лететь к земле [ТСТувЯ 2011: 197]. *Устүүртен* ***көшкеленип баткан*** *харга хөмдүрүп алган болган* (Д. Сарыкай). *Даг бажынга хат хадыырга азы аң-мең кылаштаарга, хамык хар диг кылынгаш, чер-чери-биле* ***көшкеленип бады баар*** (К.Кудажы).

Тереңнээр /тереңне*/ стать глубоким (о снеге) [ТРС 1968: 412]. *Тайгада хар* ***тереңнээн*** (С.Сарыг-оол).

Чочакталыр /чочактал*/ страд. от хөртүкте= (см. хөртүктээр) образовываться о сугробе. [ТРС 1968: 493]. *Савостин таакпы кыпсып алгаш,*

Балдырган арттың аар ийинде хөртүктелген терең харны каргап… чугаазы төнместээш шаг-ла болган (Д. Сарыкай).

Үгдерээр /үгдере=/ быть застарелым [ТРС 1968: 443]. ***Үгдерей берген*** *хар-биле холун, арнын амырап дүрбээн* (О.Сагаан-оол).

Чедер /чет*/ достигать, достичь или достигнуть что или до чего, доставать, досягать [ТРС 1968: 524]. *Ол мындыг: ийниң мээзи ыжык, аңаа хар* ***четпес****, ооң хары чымчак чыдар, хат кагар чер-биле ооң аразынга хөртүктелип кырлыг апаар* (Д. Сарыкай).

Чындыраар /чындыра*/ постепенно таять, становиться мягким о снеге [ТРС 1968: 258].

Улгадыр /улгат=/ увеличиваться [ТРС 1968: 438]. *Кадыр дагның ийин өрүлээн тудум-на чүве улам көзүлбестээн, соок күштелген, караңгы дүшкен, хөртүк улгаткан, аъттар чорбастаан: хөртүкке кадалгаш чыдар, чаңгыс черге турар арга чок.* (С. Сарыг-оол)

Ӭриир /эри=/ таять, растаивать [ТРС 1968: 618]. *Часкы хүн дурту узап, хар шыыладыр* ***эрип чыткан****. Ооң соонда* ***эрип****,оът-сиген үнгүже, июнь ай чеде бээр* (Д. Сарыкай). *Дагларның, шөлдерниң хары* ***эрип калган*** (К. Кудажы). *Хар* ***эрий берген*** (С. Сарыг-оол). *Кажаа кырында хар хүн карааңга* ***эрээш****, ёзулуу кончуг дамдылап-ла тургулаан* (К.Кудажы). *Хар-чам* ***эрип****, орук-чирик үне бээрге, ам черле хөделбес болза, хоржок дишкеннер* (К.Кудажы).

Ужар /уш=/ падать (о снеге) [ТРС 1968: 434].

Агар [ъ]. Бир черден өске черже шимчээр (суук чүүл дугайында). – Течь [ТСТувЯ 2003: 55]. *Маңаа хар майның ортан үезинде* ***агар*** (Д. Сарыкай). *Чүгле чазын, хар* ***аккан*** *соонда, таварылга боон, бисти тып болур* (О. Сагаан-оол).

Чайыннаар /чайынна=/ блестеть, ярко сиять, сверкать, играть на свету [ТРС 1968: 512]. Х*ар хүнге* ***чайыннап турган*** (Д. Сарыкай).

Дүжер. Үстүүртен бадар, чаар. – Идти, выпадать (об осадках) [ТСТувЯ 2003: 524]. *Шывараңнаан баштайгы хар сылдыстарзыг* ***дүжүп келир*** (А. Пушкин).

Шуглаар /шугла=/ накрывать, укрывать, покрывать [ТРС 1968: 581].

Чажырар /чажыр=/ прятать. [ТРС 1968: 509].

Чылыдар /чылыт=/ понуд. от чылы= (см. чылыыр) греть, согревать (травку под собой) [ТРС 1968: 556].

Хонуп каап ужуп чоруур. Порхать.

Ээргииштелир /ээргиишт=/ Кружиться, вертеться (о снеге) [ТРС 1968: 623].

Чаржаар /чаржа=/ подмерзать (о снеге) [ТРС 1968: 519].

Үглээр. *Хат оларга* ***үглетпейн****, салбараңнадыр силгип, дүвүлүг харларын кайнаар-даа хамаан чок эккеп уруп-ла турар* (С. Сарыг-оол).

Урар. *Хат оларга үглетпейн, салбараңнадыр силгип, дүвүлүг харларын кайнаар-даа хамаан чок эккеп* ***уруп-ла турар*** (С. Сарыг-оол). *Чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар* ***ургаш туруп бээр*** (С.Сарыг-оол). *Кыш мал-маганга берге эрткен, чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар дүн-хүн дивес* ***уруп туруп бээр*** (О.Саган-оол).

Кыйыраар. *Башкы харны базарымга, хыйланган дег* ***кыйырай-дыр*** (М. Доржу).

Шывар. *Шөлдерни хар шыва берген* (К.Кудажы).

Диг кылыныр. *Даг бажынга хат хадыырга азы аң-мең кылаштаарга, хамык хар* ***диг кылынгаш****, чер-чери-биле көшкеленип бады баар* (К.Кудажы).

Кооргалдаар. *Чамдык черлерин чаашкын, хар суу* ***кооргалдап каапкан*** (К.Кудажы).

Ызырныр. *Ол ийге кыжын безин хар* ***ызырынмас*** *чер дээрзин Буян билир* (К.Кудажы).

Хөртүктээр. *Дуй хөртүктеп каапкан чыдар чер* (К.Кудажы).

Дамдылаар. *Кажаа кырында хар хүн караанга эрээш, ёзулуу кончуг* ***дамдылап-ла тургулаан*** (К.Кудажы).

Кылыннаар. *Соскар биле Хойлаар-оол кыш дүжүп кээрге, шанак оруу үндүрер дээш, хар кылыннаарын манап органнар* (К.Кудажы).

Доңар. *Хар доңа берген* (К.Кудажы).

Харның кылдынығларын илередир *чаар, аландылаар, бысканнаар, кажараңнаар, кылаңнаар, көшкеленип бадар, тереңнээр, чочакталыр, үгдерээр, чедер, чындыраар, улгадыр, эриир, ужар, агар, чайыннаар, дүжер, шуглаар, чажырар, чылыдар, хонуп каап ужуп чоруур, ээргиишителир, чаржаар, үглээр, урар, кыйыраар, шывар, диг кылыныр, кооргалдаар, ызырныр, хөртүктээр, дамдылаар, кылыннаар* деп 33 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда чаъстың кылдынығларын илередир кылыг сөстери хөй. Ону дараазында чижектер бадыткап турар.

Чаъс дождь // дождевой; күштүг чаъс сильный дождь; суггур чаъс проливной дождь; ак чаъс затяжной, моросящий дождь; кезек чаъс кратковременный дождь; чаъс суу дождевая вода; ср. чаашкын [ТРС 1968: 523].

Дымырадыр /дымырат*/ понуд. от дымыра’’ (см. дымыраар) Дымыргай кылдыр чаар. – Накрапывать, моросить (о дожде) [ТСТувЯ 2003: 267]. ***Дамдылаан*** *дери чаъс боол дымырадып ... келген чүвези иргин* (Тоолдан). *Кезек чаашкын* ***дымырадыпкан*** (Д. Сарыкай). *Аяс тургаш, чоору ол ийик,* ***дымырады частап келчик*** (М. Доржу).

Шиилээр /шииле*/ шуметь, хлестать (напр. о дожде); ср. шаалаар [ТРС 1968: 260].

Үзүктелир /үзүктел=/ страд. от үзүкте= (см. үзүктээр) прерываться [ТРС 1968: 260]. *Дээр бүргег, сылдыстар муңгаш, дымырааш чаашкын дүүнден бээр* ***үзүктелбээн*** (Д. Сарыкай).

Намдаар. Кошкаар, оожургаар, соксаар. – Ослабевать, переставать, униматься [ТРС 1968: 395]. Чаашкын хенертен намдай берди (М. Кенин-Лопсан).. Чаъс эгел ам чаа намдай берди (Д.Сарыкай).

Чаар /чаг=/ падать, идти (об осадках); чаъс чаап тур [ТРС 1968: 504] Чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар ургаш туруп бээр. (С.С.) Чаъс шоолуг чагбайн барган, азы ону хат үзе шаап каапкан. (С.Т.) Кежээ хат хадыыр азы чаъс чаар боор. Кыш мал-маганга берге эрткен, чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар дүн-хүн дивес уруп туруп бээр. (О.С.) Чаашкын каш хүн улаштыр чагган деп медээни кожуун баштаар черинге дыңнадып четкен бис. (С.М.) Үш дугаар хүнүнде чаъс чаггаш туруп берген. (К.К.) Хондур чагганының соонда, дээр чуп каан шил дег кылдыр аяс апарган. (К.К.) Каш хондур улаштыр чаъс чагган. (К.К.)

Болур. Эртер, кылдынар, таваржыр. – Проходить, происходить, делаться [ТРС 1968: 279]. Улуг чаашкын болур болза, ол оңгу кырында шет көңгүс чаглак болбас… (С. Сарыг-оол) Суггур чаъс кезек болур дижир. (К.К.)

Эртер. Кылдынар, таваржыр. – Проходить, происходить [ТРС 1968: 279]. Дыка орайтай бергенде, кезек чаашкын эрткен соонда сылдыстар көстүп, чүгээр чыраан-даа ышкаш болган (С. Сарыг-оол).

Дештир. Үргүлчү чаар, кудар. – Идти, всё время лить (о дожде). Бо кудайның чүзү дешти бээри ол! (Х. Ойдан-оол) [ТСТувЯ 2003: 439].

Кудар. Савадан черже суг төккен дег күштүү-биле чаар. – Лить, сильно идти (о дожде). Суггур хатка үдеткен чаъс шуут-ла куда каапкан (А. Даржай) [ТРС 1968: 214]. Сидиреди чаъс кудуп, кызаңнай бээр.(М.Доржу) Чудурукпай Үүлеге үнү орда, соондан кончуг кара булуттар чер-дээрни дүңдерилдир көжүп келгеш, дажаан хем дег, чайыын куда-ла берген. (К.К.) Ооң-биле кады кончуг суггур чаъс куткаш турупкан. (К.К.) Чаашкын кутпушаан. (К.К.)

Караан басса, суггур чаъзын хайыра чок кудар хире. (М. Доржу)

Частаар /часта=/ непрерывно идти о дожде [ТРС 1968: 521] Частап эрткен дошкун час дег, биче шаамны утпас дээн мен. (М.Доржу)

Ак частаар моросить – о дожде [ТСТувЯ 2003: 521].

Чаяр /чай=/ уст. рел. «предотвращать», заставлять пройти стороной (напр. дождь) [ТРС 1968: 524]

Эгелээр /эгеле=/ начинаться [ТРС 1968: 604].

Коргудар. Коргар ужурга таварыштырар. – Пугать, страшить. Ядараан, кижи коргудар кулугур боор (Е. Танова). [ТСТувЯ 2011: 438]

Догдураар. Черге деггеш догдур дээн дааш үндүрер. – Стукаться с шумом при падении на землю, издавать дробный шум. Катты хумуңче куларга догдураар. [ТСТувЯ 2003: 460].

Өттүрер. Өл болдурар, өл кылыр. – Делать мокрым, мочить, намочить, помочить. Чаъс шоолуг чагбайн-дыр, чүгле чер кыры өттүрген (С. Сарыг-оол) [ТРС 1968: 537]

Шиилээр /шииле=/ шуметь, хлестать (о дожде) [ТСР 1968: 572].

Дүжер. Тайгада чайлаавыска барганывыста, өөвүс чанында – суг эриинде черге чаашкын-даа дүшпес, изигде хүн-даа дегдес одаавыс бар. (С. Сарыг-оол)

Дагжаар. Бир-ле черде хат улуп турду, ынчангаш чаъс дагжап турган бе азы доңган чыраалар болгаш ыяштар човууртап турган бе – ылгаар арга чок болду.

Аязыр. Эртен черле эки ышкажыгай: чаъс-даа аязы берген болур, дээр-даа кааңнай берген болур. Чаашкын чүгле аязыры билек, чаныпкан бис. Чайык соонда чудурук дег улуг долу дүже каапкаш, чаашкын аязы хона берген ышкаш болган. (К.К.)

Кооргалдаар. Чамдык черлерин чаашкын, хар суу кооргалдап каапкан. (К.К.)

Кудар. Дээрде кара булуттар ам мырыңай чавызап келген, суггур чаъс төкуда берген. (К.К.) Чаъс кудуп-ла турган. (К.К.)

Дүжер. Ында дүжүп турган эчигей чаашкын суун ол ам эскербестей берген болган. (К.К.)

Чаъстың кылдынығларын илередир *дымырадыр, шиилээр, үзүктелир, намдаар, чаар, болур, эртер, дештир, кудар, частаар, ак частаар, чаяр, эгелээр, коргудар, догдураар, өттүрер, шиилээр, дүжер, дагжаар, аязыр, кооргалдаар, кудар, дүжер* деп 23 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Харның кылдыныгларын илередир *чаар, аландылаар, бысканнаар, кажараңнаар, кылаңнаар, көшкеленип бадар, тереңнээр, чочакталыр, үгдерээр, чедер, чындыраар, улгадыр, эриир, ужар, агар, чайыннаар, дүжер, шуглаар, чажырар, чылыдар, хонуп каап ужуп чоруур, ээргиишителир, чаржаар, үглээр, урар, кыйыраар, шывар, диг кылыныр, кооргалдаар, ызырныр, хөртүктээр, дамдылаар, кылыннаар* деп 33 кылыг сөстерин; чаъстың кылдыныгларын илередир *дымырадыр, шиилээр, үзүктелир, намдаар, чаар, болур, эртер, дештир, кудар, частаар, ак частаар, чаяр, эгелээр, коргудар, догдураар, өттүрер, шиилээр, дүжер, дагжаар, аязыр, кооргалдаар, кудар, дүжер* деп 23 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле харның, чаъстың кылдыныгларын илередир 56 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2. 5. Хаттың кылдыныгларын илередир кылыг сөстери

Тыва дылда хаттың кылдыныгларын илередир кылыг сөстериниң саны эвээш эвес.

Хат ветер // ветряной; күштүг хат сильный ветер; хат дээрбези ветряная мельница [ТРС 1968: 471]

Күштелир. Күжү улгадыр, дыңзыыр. – Усиливаться. Хат улам күштелип келген (А. Даржай) [ТСТувЯ 2011: 260]. Удавааңда хат улам күштелген, дүвү-даа аажок, аттар чамдыкта хөртүкке дүжүп, буруп чорааннар (О. Сагаан-оол).

Бадырар. Үстүүртен куду шиглей чорудар, сула салыр, ышкынар, октаар, кагар д.о.ө. – По направлению сверху вниз отправлять, опускать, ронять, бросать, бить и т.п. … Туругну куду октап бадырар деп баарды ышкаш (М. Өлчей-оол). [ТСТувЯ 2003: 198]. Дүвүлүг хат келгеш хая баарынче чууй шаап бадырыптар, а ында илчиргей чайынды (Д. Сарыкай).

Салгыннаар [ъ]. Салгын кагар, хадыыр. – Веять, дуть (о ветерке). … Өгнүң хана доразын салгыннап турар кылдыр ажыдып каан (М. Көжелдей). … Салгыннап каап турар сериини кончуг чер-ле болгай (С. Тока) [ТРС 1968: 624]. Ол-ла хүн Белдир-Кежииниң орустары өлген кижиниң чараш ногаан

карактарын кезээ-мөңгеде шимдиндир суйбааш, салгыннаар ак дазырга чааскаандырзын хөөржүдүп кааннар (Д. Сарыкай).

Дойлур. Бөлдүнчүп алгаш, агаарже өрү көдүрлүр. – Собравшись, подниматься вверх, в воздух. … Кызыл доозун дойлуп үнүп келген. (М. Кенин-Лопсан). Бора булут дээрни шыпкан, кайы дагдан дойлуп үндү? (С. Сарыг-оол) [ТСТувЯ 2003: 464]. Хөрээм иштинде кайгамчык өөрүшкүнүң күчүлүг шуурганы дойлуп келди (Д. Сарыкай).

Чайгаар [ъ] /чайга=/ качать [ТСРЯ: 511]. Бирде-бирде чамбы-дипти сирлеңнедир чайгаан дошкун шуурган ышкаш дойлуп, хөлзей-даа бээр-ле (Д. Сарыкай).

Хөлзээр /хөлзе=/ 1) суетиться; 2) тревожиться, беспокоиться [ТРС 1968: 490]. Бирде-бирде чамбы-дипти сирлеңнедир чайгаан дошкун шуурган ышкаш дойлуп, хөлзей-даа бээр-ле (Д. Сарыкай).

Шуурганнаар /шуурганна=/ подниматься – о буре, урагане [ТРС 1968: 583]. Далашпааже хоржок, тайганың кыры шуурганнай берген-дир, дөө көрүңерден – дээш, хүн бадар талазында турган тайгаже Адар-оол айыткан (О. Сагаан-оол).

Кагар. Хадыыр, эзиннелир. – Дуть (о ветре). … Сырынныг часкы хат арын, башты сергеди кага берген (К. Кудажы). Тонун эде тырттынып чорда, хенертен хат кагарга, ооң аайы-биле Адар-оол тендирээш, тайбышаан барып ушкаш, ийни куду дын дурту черге кулбурап бадыпкан (О. Сагаан-оол) [ТСТувЯ 2011: 370].

Хоолаар /хоола=/ шуметь (о ветре) [ТРС 1968: 483]. Хаттың даажы бир-ле черден хооңайнып турган (О. Сагаан-оол).

Хадыыр /хады=/ дуть (о ветре); күштүг хат хадып тур. [ТРС 1968: 461]. Оруктуң уу кадыр ийни өрү чоктапкан, хат өйлеп-өйлеп хадып турган (О. Сагаан-оол). Хат-даа хадываан, хар-даа чагбаан, аяс-кааң хүн-не чүве. (С. Сарыг-оол) Күштүг хат хадаан база долу дүжүпкен. (Е.Т.) Кежээ хат хадыыр азы чаъс чаар боор. Даг бажынга хат хадыырга азы аң-мең кылаштаарга, хамык хар диг кылынгаш, чер-чери-биле көшкеленип бады баар. (К.К.) Өске

талазындан соок болгаш шык салгын шыырныктыр хадаан. (К.К.) Үзүк-үзүк соок салгыннар хадыгылаан. (К.К.)

Бөлер. Чаңгыс черге чыыр, мөөңнээр. – Собирать в одно место. Хаанның инек сүрүүн бөлүңер (Тоолдан). Адыг хем суунуң бөлүп кааны озаң хозунче кире берген… (К. Аракчаа) [ТСТувЯ 2003: 299]. Хат харны казыргыландыр бөле шаап турган (О. Сагаан-оол).

Бораңнаар. Бораң болур, агаар чүдерээр. – Становиться ненастным, портиться (о погоде). Шынап-ла хүннү бадыр бораңнаан… колдуунда ак-чаъстап хүнзээн (С. Сарыг-оол) [ТСТувЯ 2003: 288]. Ында-мында салгынчыгаш бораңнап турган. (К. Кудажы) Бөгүн арай бораңнап турар боорга, Адыгжы үр-даа болбайн чанып келген. (С.А.)

Сыылаар. /сыыла*/ Чиңге, чидиг шимээн үндүрер (чижээ, хат, ок). – Свистеть (о ветре, пуле). Шыксымаар хат кастыым суйбап, сыылап туру (Ю. Кюнзегеш) [ТРС 1968: 792]. Чүве шимээн чок, чүгле хат сыыңайнып турган, боттары шимчеп турган (О. Сагаан-оол). Кежээки ыржымда Туровтуң кабинединге чок болза кичээлге белеткенген уругларның үнү дыңналыр, чок болза ресторанда романс ийикпе орган дынналыр, чок болза суугу иштинге хат сыылаар. (Н.Г.)

Казыргылаар. Казыргы хадыыр. – Вихриться, кружиться вихрем. Улуг ыраалак чорувуста, хеп-хенертен соок казыргы казыргылап келгеш… (Х. Анчима) [ТСТувЯ 2011: 38]. Дүвүлер казыргыланып, чүү-даа көзүлбес турган, дүргедээшкин күштелген тудум-на, олар бот-боттарын шынчыы тутчуп, быжыгланып чорааннар (О. Сагаан-оол).

Коолаар. Дагжаар, даажы дыңналыр, коогайныр. – Шуметь, издавать шум, слышаться (о шуме чего-л.). Даглар баштары коолап, ыяштар шимээргеп… (Д. Бегзи). [ТСТувЯ 2011: 174].

Үрээр /үре=/ ломать, разрушать [ТРС 1968: 452].

Кургадыр 1. Кургаг кылыр. – Сушить. Кастынган картошканы кургадып, үрезинге хереглээри-биле ылгаан (С. Тока). 2. Кургаг болгаш кадыг кылыр, кадырар. – Сушить, засушивать, доведя до твёрдого состояния.

… Ында сыын мыйызын-даа кургадып турар (К. Кудажы). [ТСТувЯ 2011: 233].

Аппаар (аппар-) Алгаш чоруй баар. – Уносить, уводить с собой. Хат булуттарны аппар чыдыр (К. Кудажы). [ТСТувЯ 2003: 142]. Дөө кидисти хат аппаады! (С. Сарыг-оол)

Ужурар /ужур=/ понуд. от уш= (см. ужар) валить, сваливать; ыяштарны шуурган ужуруп турган [ТРС 1968: 174].

Намдаар. Кошкаар, оожургаар, соксаар. – Ослабевать, переставать, униматься [ТРС 1968: 395]. Эртенги хүн караа дээп кээри билек, соок салгын намдаш кылынган. (К.К.)

Сериидедир. Сериин кылыр. – Делать прохладным, проветривать. Өгнүң хана дораларын ажып, сериидедип каггылаан (С. Сарыг-оол). Салгын-сырын изиргенген черниң кырын чындыңнадыр сериидедип, челбип турган (С. Пюрбю) [ТРС 1968: 670]

Сүрдүрер. Сүрүүшкүнге таваржыр. – Быть преследуемым, гонимым. Хатка соондан сүрдүрүп алгаш, кичээнгейлиг чоруп олурганнар (О. Сагаан-оол) [ТРС 1968: 765]

Сывыртадыр. Сывыртаарынче албадаар азы сывыртаашкынга таваржыр. – Заставлять преследовать или подвергаться преследованию, быть гонимым. Хатка сывыртаткан булуттарның каржып-солчуп турары боралгакка дөмейлежир (М. Кенин-Лопсан) [ТРС 1968: 773]. Улуг-Хемниң көк ээремнериниң кыры-биле шокар бырлаңнар дээрде, хатка сывыртаткан булуттар хөлегези дег, көжүп эрткилээн. (К.К.)

Сыгырар. Өткүт чиңге үн, сыгы үндүрер. – Свистеть. Биче-оол … сыыладыр сыгырып челзип оруп тур (Б. Хөвеңмей). Ары чарык шуурганы сыгырып кээр, арын-башты харга борап, хаара бээр (Ю. Кюнзегеш). [ТРС 1968: 774].

Кирер. Өттүр кагар, өттүр хадыыр. – Продувать, проникать (о потоке воздуха). Чадырның ойбактарындан кирип турар тайганың соогун көрем (С. Тока) [ТСТувЯ 2011: 135].

Тарадыр /тарат=/ понуд. от тара= (см. тараар); хат булуттарны тарадыр хадыпкан [ТРС 1968: 408]

Дыңзыыр. Хат улам-на дыңзып тур. (С. Сарыг-оол) Шык болгаш өл өзекке чедип турар соок салгын улам дыңзып орган. (К.К.)

Үгледир. Хат оларга үглетпейн, салбараңнадыр силгип, дүвүлүг харларын кайнаар-даа хамаан чок эккеп уруп-ла турар. (С. Сарыг-оол)

Силгиир. Хат оларга үглетпейн, салбараңнадыр силгип, дүвүлүг харларын кайнаар-даа хамаан чок эккеп уруп-ла турар. (С. Сарыг-оол)

Чоокшулаар. Кончуг улуг хат чоокшулап олур! (С. Сарыг-оол)

Эстээр. Кежээкиниң салгын-хады эстеп туру. (М. Доржу) Хат отту ыңай-бээр эстедип турган. (С. Сарыг-оол)

Улуур. Бир-ле черде хат улуп турду, ынчангаш чаъс дагжап турган бе азы доңган чыраалар болгаш ыяштар човууртап турган бе – ылгаар арга чок болду.

Үзер. Чаъс шоолуг чагбайн барган, азы ону хат үзе шаап каапкан. (С.Т.)

Сыг дээр. Шак ол өйде соок сырын сыг дээн. (К.К.)

Үрер. Хүн даңның хөрээнче үне берген болгаш, сырын соолаңнады үрүп туруп берген. (О.С.)

Бүлгүрлүр. Изиг кызыл сырыннар чамдыкта чыткан кижиниң кырынче бүлгүрлүп, ак ыйбалар ынаар дүшкүлеп турган. (К.К.)

Ужугар. Улуг-Хемниң кыры-биле арай уян көк сырын ужугуп, мөңгүннелчек бырлаңнар кылаңнашкылаан. (К.К.)

Дүжүр шавар. Кудумчунуң ийи талазында олурткулаан тарамык теректерниң бүрүлерин хат черде дүжүр шаап каапкан. (К.К.)

Намдаш кылыныр. *Эртенги хүн караа дээп кээри билек, соок салгын* ***намдаш кылынган****. (К.К.)*

Тыва дылда хаттың кылдынығларын илередир *күштелир, бадырар, салгыннаар, дойлур, чайгаар, хөлзээр, шуурганнаар, кагар, хоолаар, хадыыр, бөлер, бораңнаар, сыылаар, казыргылаар, коолаар, үрээр, кургадыр, аппаар, ужурар, намдаар, сериидедир, сүрдүрер, сывыртадыр, сыгырар, кирер,*

тарадыр, дыңзыыр, үгледир, силгиир, чоокшулаар, эстээр, улуур, үзер, сыг дээр, үрер, бүлгүрлүр, ужугар, дүжүр шавар, намдаш кылыныр деп 39 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2. 6. Булуттарны илередир кылыг сөстери

Тыва дылда булуттарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери хөй.

Үстүп-частыр. Халайгылап келгилээн кара-кара булуттар үстүп-частып, күскү дээрниң кыдыг-бышкаа аштып эгелээн. (К.К.)

Көстүр. Кайыын кара булут көстүп келчик, оон хат сырыннап келди. (С.А.)

Турар. Эртенги үе магалыг эки, чырык турган: чиңгир көк дээрде шокар булуттар турган. (А.Д.)

Бөлдүнчүр. Булуттар бөлдүнчүп, чыглып, дүргектелип-ле турган. (К.К.)

Чыглыр. Булуттар бөлдүнчүп, чыглып, дүргектелип-ле турган. (К.К.)

Дүргектелир. Булуттар бөлдүнчүп, чыглып, дүргектелип-ле турган. (К.К.) Анай-Кара-биле Чудурукпай хемче кирип турда, булуттар, сававаштар бажында дүктер дег, дүргектелип, частып, көжүп эгелээн. (К.К.)

Көжер. Чудурукпай Үүлеге үнү орда, соондан кончуг кара булуттар чер-дээрни дүңдерилдир көжүп келгеш, дажаан хем дег, чайыын куда-ла берген. (К.К.) Анай-Кара-биле Чудурукпай хемче кирип турда, булуттар, сававаштар бажында дүктер дег, дүргектелип, частып, көжүп эгелээн. (К.К.) Улуг-Хемниң көк ээремнериниң кыры-биле шокар бырлаңнар дээрде, хатка сывыртаткан булуттар хөлегези дег, көжүп эрткилээн. (К.К.)

Астынар. Чүгле даглар баштарында, салыр дээш чулагайлап каан күскү агар дег, ак булуттар астына берген тургулаан. (К.К.)

Частыр. Анай-Кара-биле Чудурукпай хемче кирип турда, булуттар, сававаштар бажында дүктер дег, дүргектелип, частып, көжүп эгелээн. (К.К.)

Чавызаар. Дээрде кара булуттар ам мырыңай чавызап келген, суггур чаъс төө куда берген. (К.К.)

Кажарарар. 2. Агарып көстүр. – Белеть, белеться. *Чүгле Таңды-Уула сынының кырында кезек хөвең ак булуттар* ***кажарарып тургулаан*** (С. Тока) [ТСТЯ: 35].

Тыва дылда булуттарның кылдынығларын илередир *үстүп-частыр, көстүр, турар, бөлдүнчүр, чыглыр, дүргектелир, көжер, астынар, частыр, чавызаар, кажарарар* деп 11 кылыг сөстерин тодараткан бис.

2.7. Сугну илередир кылыг сөстери

Тыва дылда сугнуң кылдынығларын илередир кылыг сөстери эвээш эвес деп чүүлду дараазында чижектер бадыткап турар.

Суг. 1. Водород биле кислородтуң химиктиг каттыжыышкыны болур, өң чок кылагар суук чүүл. – Вода. Хүн, суг болгаш агаар болза, организмче кеш дамчып кирер (Медицинаның ортумак ажылдакчыларынга башталга, 1940). – *Бир аяк сугдан! – деп, хап турган кижи дилээн* (М. Кенин-Лопсан). *Бир дугаар хүн элиивис суг-даа ишпеди* (К. Кудажы). 2. Агып чыдар хем, дамырак, буга, хөл, далай делгеми д.о.ө. – Река, ручей, озеро, море и т.п. *Бис суг унунче көжүп кирипкен бис.* (К. Кудажы) ТРС 1968: 741].

Муңгашталыр. Муңгаш апаар. – Закрыться, быть заграждённым, непроходимым. *Шырыш муңгашталып калган* (С. Сарыг-оол) [ТСТувЯ 2011: 380]. *А кыжын ооң агымы кандыг-ла бир ээтпектиң озунга муңгашталыр* (Д. Сарыкай).

Доңар. Өл, шык чүве соокка дош апаар, кадыг болу бээр. – Превращаться в лёд, замерзать. *Суг доштадыр доңуп калыр болгай* (К. Аракчаа). *Дүнеки соокка орук чаржады доңа берген.* (С. Тока) [ТСТувЯ 2003: 474]. *А кыжын ооң агымы кандыг-ла бир ээтпектиң озунга муңгашталып, мырыңай шак дуй доңа бээр.* (Д. Сарыкай).

Чайындылаар. /чайындыла=/ заливаться, образовываться – о наледи. [ТРС 1968: 512]. *А богда, чамдык чылдарда Остуг-Хем эмин эрттир-ле чайындылаар* (Д. Сарыкай).

Дагжаар. Даажы үнер, дааш үндүрер. – Шуметь, раздаваться (о шуме). *Чайгы дүнелерде шөлээн тайгага барып, сайы-дажы холурткайндыр*

дагжап чыдар *шапкын саарыглыг хемчигеш эриинге одагланып алгаш, таптыг хөөрежип оргай бис аан* (Д. Сарыкай). *Оон ша-даа четпээнде сыык кежиг сайы шылырадыр* ***дагжаан*** (Д. Сарыкай). [ТСТувЯ 2003: 369].

Тырттынар /тырттын=/ спадать, убывать (о воде). [ТРС 1968: 430]. *Суг тырттыныпкан болган* (Д. Сарыкай).

Агар. Бир черден өске черже шимчээр (суук чүүл дугайында). – Течь. [ТСТувЯ 2003: 55]. *Ашактың чугаа-сооду дээрге,* ***аккан*** *суг дег шааңайны-ла берген.* [2, 61] *Чыткан суг адааңче суг* ***акпас*** (Д. Сарыкай).

Аттыгар [ъ] Күш-биле дүрген үндүр агар. – Течь сильной струей, струиться, бить струей, фонтаном. *Мында чер алдындан аржаан суглар* ***аттыгып үнген*** (А. Темир). *Думчуундан хан* ***аттыга берген*** (Б. Карашпай) [ТСТувЯ 2003: 178]

Бүлдеңейнир [ъ]. Бүлдейип көстүп келир (чижээ, карак чажы). – Появляться в виде шариков, набегать (напр. слёзы). *Өнеректиң карааның чажы* ***бүлдеңейни берген*** (К. Чамыяң). [ТСТувЯ 2003: 331]. *Ооң шырайындан тааланчыг өөрүшкүнүң чазык-чаагай хүлүмзүрүү чайнап, уян сеткилдиң мөңгүн суу дег мөндүңнээш чаштары карактарындан* ***бүлдеңейнип келген*** (Д. Сарыкай).

Дырылаар. 1. Дамдылап төктүр, сыстыр. – Стекать каплями, капать, сочиться. *Эргээниң бажындан* ***дырылааже*** *чедир тыртынып* (Тоолдан). *Бир кежээ Шогжал үрелик радиаторнуң суг* ***дырылаар*** *тиглерин дуй дуңзаалап каан* (Д. Сарыкай). **2.** Бичиилеп агар, сыстып бадар. – Течь мелкими струйками. *Кааң хүннерде (Мерген) тыртынгаш, бичии* ***дырылап*** *чыдар…* (С. Тока). [ТСТувЯ 2003: 561]

Аппаар (аппар-). Алгаш чоруй баар. – Уносить, уводить с собой. [ТСТувЯ 2003: 142]. *Ооң уламындан тереңнээн суг бистиң белеткеп алган хамык ыяжсывысты* ***аппар часкан*** (Д. Сарыкай).

Дамдылаар [ъ]. Дамды болуп агып бадар. – Капать, падать каплями. *Карааның чажы ала-чайгаар* ***дамдылап туруп берген*** (М. Көжелдей). *Суг моон ыяап-ла* ***дамдылаай-ла*** (Э. Донгак). *Балыкты шиштээрге, савы*

дамдылап каар *чүве боор…* (С. Тока) [ТСТувЯ 2003: 390]. *Дагландыр чыып каан ыяштарның эзилген чугу дырыладыр* ***дамдылап эгелээн*** (Д. Сарыкай).

Сыстыр (сызыл-). Бичиилеп дымырадыр агар. – Сочиться, течь тонкой струйкой. *Элезинден* ***сыстып*** *үнген чүс кулаш хире черде бадып чыдар дамырак кара сугну Эртине-Булак деп адап каан* (С. Тока). [ТРС 1968: 791]. *Даш-Балыктың мырыңай чер иштинден* ***сыстып*** *үнген бажынга чедеривиске-даа чүү-даа тывылбаан* (Д. Сарыкай).

Эртер. Болур, таваржыр. – Проходить, происходить [ТРС 1968: 279]. *Суг халап* ***эрте берген*** *деп чугаа бар* (Д. Сарыкай).

Болур. Эртер, кылдынар, таваржыр. – Проходить, происходить, делаться [ТСТувЯ 2003: 279]. *Бурун шагда коргунчуг үер* ***болган*** (Д. Сарыкай).

Чойтуңнаар. *Суг база* ***чойтуңайны берген*** (Д. Сарыкай).

Дыңналыр. Кандыг-бир ыыт, шимээн-дааш, үн кулакка билдинип келир. – Слышаться, доноситься, доходить (о звуке). [ТСувТЯ 2003: 556] *Ынча ыраактан-на коогайнып* ***дыңналып*** *чыдар кашпал кара хемче углааш, кончуг кадыр өзенни куду, элик оглу эзирик дег чиик кылдыр кулбуртуп бадыпкан* (С. Сарыг-оол).

Коогайныр. Даажы дыңналыр, дагжаар. – Шуметь, издавать шум. *Хем кежир кежээки тайганың даажы* ***коогайнып*** *турган* (К. Кудажы). *…Бо так дээн соонда, арга-ыяш* ***коогайны берген*** (С. Сүрүң-оол).

Шылыраар. /шылыра=/ журчать; дамырактар шылырап чыдыр. [ТРС 1968: 587]. Суг-даа шылыраан… (С. Сарыг-оол).

Төктүр /төгүл/ страд. от төк= (см. төгер) 1) выливаться, проливаться; 2) течь (о слезах). [ТРС 1968: 261]

Чавырлыр /чавырыл=/ спадать, понижаться; хем суу чавырлы берген. [ТРС 1968: 505]

Шиилээр /шииле=/ шуметь, хлестать (о ручье). [ТРС 1968: 572].

Чалгыыр /чалгы=/ волноваться (о реке, море); далай чалгып тур. [ТРС 1968: 514]

Сугнуң кылдынығларын илередир *муңгашталыр, доңар, чайындылаар, дагжаар, тырттынар, агар, аттыгар, бүлдеңейнир, дырылаар, аппаар, дамдылаар, сыстыр, эртер, болур, чойтуңнаар, дыңналыр, коогайныр, шылыраар, төктүр, чавырлыр, шиилээр, чалгыыр* деп 22 кылыг сөстерин тодараткан бис. Оларның иштинде чойтуңайныр – коогайныр, шылыраар – шиилээр – дыңналыр, болур – эртер, дырылаар – сыстыр деп синонимнер кирген.

Сугнуң кышкы үеде турар байдалынга хамаарышкан кылыг сөстери эвээш эвес.

Дош [ъ]. Доңуп калган суг // Ындыг сугдан бүткен. – Лёд // ледяной, состоящий изо льда. *Дош бадары, Дош меңги. ...Каа-Хемниң **дожу** ам-даа олчаан* (С. Тока). [ТСТувЯ 2003: 487]

Чаакталыр /чаактал=/ образовываться (появляться) – о заберегах; *Хем **чаакталы берген.*** [ТРС 1968: 503] *Хем суунуң дожу **чаакталып эгелээн*** (Д. Сарыкай).

Тырлыр /тырыл=/ образоваться, возникнуть – о заторе. [ТРС 1968: 430]. *Чазын маңаа хөй дош **тырлыр*** (Д. Сарыкай).

Моондактаар. Моондак салыр, дуглаар. – Перегораживать, запруживать. *Чадаана хемниң суу оруун **моондактаан*** (О. Сагаан-оол). [ТСТувЯ 2011: 361]. *Хем унун **моондактапкан*** (Д. Сарыкай).

Чыглыр /чыыл=/ страд. от чыг= собираться, приходить. [ТРС: 553] *Ынчан хемниң дожу **чыглып**, суу дашкаар үнүп эгелээр* (С. Сарыг-оол).

Дештир [ъ] (дежил-). Дежик болу бээр, дежип каан апаар. – Становиться дырявым, продырявливаться. *Дүптүг чүве болза, **дештир**...чыгаан* (Д. Сарыкай). [ТСТувЯ 2003: 439]. Хемниң дожу оон-моон дештип эгелээн (Д. Сарыкай).

Сугнуң кышкы үеде турар байдалынга хамаарышкан *чаакталыр, тырлыр, моондактаар, чыглыр, дештир* деп 5 кылыг сөстерин тодараткан бис. Оларның иштинде *тырлыр-чыглыр* деп синонимнер кирип турар.

Сугнуң кылдынығларын илередир *муңгашталыр, доңар, чайындылаар, дагжаар, тырттынар*, *агар, аттыгар*, *бүлдеңейнир*, *дырылаар, аппаар*, *дамдылаар*, *сыстыр*, *эртер, болур, чойтуңнаар, дыңналыр, коогайныр, шылыраар, төктүр*, *чавырлыр*, *шишлээр*, *чалгыыр* деп 22 кылыг сөстерин; сугнуң кышкы үеде турар байдалынга хамаарышкан *чаакталыр, тырлыр*, *моондактаар*, *чыглыр*, *дештир* деп 5 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле сугнуң кылдынығларын илередир 27 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң бөлүктээшкиннерин аңгылаанывыстың түңнелинде, дүн-хүннүң солчулгазын илередир 37 кылыг сөстерин; агаарның изиг-соогун илередир 27 кылыг сөстерин; чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинниң кылдынығларын илередир 13 кылыг сөстерин; харның, чаъстың кылдынығларын илередир 56 кылыг сөстерин; хаттың кылдынығларын илередир 39 кылыг сөстерин; булуттарның кылдынығларын илередир 11 кылыг сөстерин; сугнуң кылдынығларын илередир 27 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир 210 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Түңнел

Түңнеп чугаалааарга, лексика-семантиктиг бөлүк кылдыр тургустунарынга кылыг сөзүнүң лексиказы улуг ужур-дузалыг деп эртемденнер демдеглеп турар. Кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин ниити дыл эртеминде, түрк дыл эртеминде, ооң иштинде тыва дылда сайгарып көрген эртем ажылдары бар дээрзин демдеглеп болур. Ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй бооп турар. Ындыг болза-даа бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери эвээш эвес шинчилел ажылдарының объектизи болуп чоруур.

Орус эртемден Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы ниити дыл эртеминде чугула үнелиг шинчилел ажылы кылдыр демдеглеттинип турар. Ооң орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге хамаарыштыр бөлүктээшкини бистиң доозукчу квалификастыг ажылывыста тыва дылда ук кылыг сөстерин бөлүктээринге үндезин болуп турар.

И.И. Баклановоның ажылында орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбааны-биле тыва дылда ук угланыышкынныг ажылдың чугулазын дагын бадыткап турар.

Эртемден орус дылдың пермь диалектизинде чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин; литературлуг дыл-биле ылдалдыын шинчилээн.

Татар дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери дорт уткада болгаш көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде ажыглаттынганын, оларның нарын кылыг сөстерниң составынга ажыглаттына бээр таварылгаларын солун кылдыр шинчилээн.

Лексика-семантиктиг бөлүк дыл системазында лексика-семантиктиг парадигмаларның аразында харылзааларындан укталып үнген. Сөстерниң уткаларының семаларынын аразында, хөй уткалыг сөстер аразында болгаш

парадигманың кежигүннериниң аразында удур-дедир немежириниң, аймактың, дөмейлешкээниң, удурланыштырарының харылзаалары бар. Оон аңгыда парадигманың тургузуун тодарадып чоруур доктаамал ажыглаттынып турар сөстүң чүнү илередип турары болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуну кандыг чугаа кезээ-биле илереттинип турарын айтыр чылдагааннар бар.

Лексика системалыг деп бодал А. Потебняның, М. Покровскийниң, Л. Щербаның, Г. Мейерниң, Г. Шперберниң, Г. Ипсенниң ажылдарынга турган.

Лексиктиг системага хамаарыштыр Ю,Д. Апресян «доктаамал удур-дедир харылзажып чоруур, бижыг харылзаалар-биле бот-боттарының аразында холбашкан дылдың элементилериниң каттышканы болур» деп тодарадыгны берген.

А дылда сөстерни аңгылаар семантиктиг шөлдер теориязын немец эртемденнер Гердер, Гумбольдт, Гуссерль киирген. Олар Г. Ипсенниң «шөлдериниң теориязынга» даянып турганнар.

Мейер кандыг-бир семантиктиг демдек-биле семантиктиг классты тодаргай санныг илерээшкиннерниң чуруму кылдыр тодарадып турар. Семасиологияның сорулгазы сөс бүрүзүнүң кайы системага хамааржырын тодарадыр болгаш системаны тургузуп турар факторну илередип тып турар.

Дөмей бодалды Л. Вейсбергер, В. Порциг, П.С. Кузнецова илереткен.

Ю.С. Степанов шөлдерни аңгылаарының логиктиг, каттыштырар принциптерин саналдаан.

А. Васильев парадигматиктиг, синтагматиктиг болгаш комплекстиг шөлдерни аңгылап турар.

Г. Вотяк семантиктиг проблемаларны шиитпирлээр макролингвистиктиг болгаш микролингвистиктиг угланыышкыннарны аңгылап турар. А. Мейер, А. Греймас, Г. Вотяк, В.Г. Гак, Ю.А. Найда лексиканы анализтээр макролингвистиктиг арга делгем шинчилиг, экстарлингвистиктиг чылдагааннарже угланган деп турар. Ю.Д. Апресян, Герхард Хельбиг микролингвистиктиг шинчилелдер формалдыг тургузуглуг лингвистика-биле тудуш харылзааны илередип турар деп бадыткап турар.

Ю.Н. Караулов лексиктиг макро- болгаш микросистемаларны сөстре аразында харылзаалар болгаш чаңгыс сөстүң аңгы уткаларының харылзааларының четкизи кылдыр тодарадып турар.

Лексиктиг система сөстерни семантиктиг класстарга үлээр дээн ышкаш кол демдектерлиг деп П.С. Кузнецова болгаш К. Аханов эскерген.

В.В. Виноградов бодунуң ажылдарынга лексиканың бөлүктериниң шинчилээрин чаңгыс удаа эвес эргежок чугулазын демдеглеп турган. Лексикологияның кол сорулгазын лексиканың бөлүктериниң өскерлиишкиннериниң дүрүм ёзугаар болурун оларның төөгүлүг шимчээшкинине, ниитилелдиң хөгжүлдези-биле тудуш харылзаалыынга чоннуң төөгүзүнге көрүп турган.

А.А. Уфимцева дылдың микро- болгаш макросистемаларын чугаалап тура, лексика-семантиктиг бөлүктүң тодарадыын лексика-семантиктиг подсистемаларның болгаш системаларның кол хевири кылдыр киирип турар.

Ф.П. Филин лексика-семантиктиг бөлүктү «дылдың төөгүлүг хөгжүлдези-биле кызыгаарлаттынган онзагай болуушкунун» илередип турар «чаңгыс аймак, деңнештирипки дег уткаларлыг лексиктиг каттыжыышкыннар» деп тодарадып турар. «Оларга синонимнер, антонимнер, аймак бөлүктер, темалыг класстар болгаш одуруглар хамааржып турар».

Ф.П. Филинниң орус дылда сөстерниң кол бөлүктериниң болгаш харылзааларының дугайында бодалдары дыл эртеминиң дараазында хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирген. «Очерки по теории языкознания» (1957 ч.) деп номунда ооң-биле бижиттинген домактар XX чүс чылдың төнчүзүнде дыл эртеминге онза чугула болгаш херек болган.

Бо теория Г.В. Судаковтуң, А.Г. Панинниң, Г.Н. Лукинаның, И.А. Мальцеваның, К.П. Смолинаның, А.П. Майоровтуң дээш өскелерниң-даа ажылдарында боттуг-амыдыралдың лексиказының бөлүктээшкинииниң өзээнге салдынган.

В.В. Виноградов, Ф.П. Филин болгаш Д.Н. Шмелёв лексиканың таксономиктиг интерпретациязының дөстерин салган. Олар лексика-семантиктиг бөлүктерниң кол билиишкиннерин болгаш демдектерин ажылдап кылган, ынчалза-даа оларга аттар бербээн.

Лексика-семантиктиг бөлүктерниң аттарын тодарадырын оралдашканын XX чүс чылдың 50 чылдарында О.Н. Трубачевтуң, А.Д. Григорьеваның («Об основном словарном фоне и словарном составе русского языка», 1953 ч.), П.Я. Черныхтың («Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период», 1956 ч.), А.А. Уфимцеваның («К вопросу о лексико-семантической системе языка», 1963 ч.), О.Г. Порохованың («Лексика сибирских летописей XVII века», 1969 ч.), Е.Н. Полякованың («Лексика местных деловых памятников XVII-XVIII в. И принципы ее изучения», 1979 ч.) ажылдарында көрүп болур бис.

С.Д. Кацнельсоннуң лексика-семантиктиг бөлүк дээрге «дылда илередигни дилеп турар билиишкиннерниң удурланыштырыы» деп турар [25, с. Кацнельсон 1965: 95]. Тургузуунуң аайы-биле олар бинарлыг болгаш полярлыг кылдыр чарлып турар.

Л.М. Васильев лексика-семантиктиг бөлүк деп термин кылдыр «эвээш дизе чаңгыс ниити лексиктиг парадигматиктиг сема-биле каттышкан кандыг-даа сөстерниң семантиктиг клазы» деп адап турар [16, с. Васильев 1971: 110].

Ф.П. Филин, С.Д. Кацнельсон, Л. Вейсгербер, Л.М. Васильев, А.А. Уфимцева темалыг бөлүктерден, одуруглардан ЛСБ-түү аңгылап турар. ЛСБ-тер болгаш темалыг бөлүктер бүдүнү-биле дүгжүп, таварлажып болур. Чаңгыс темалыг бөлүктүң сөстери оларның аймак билиишкиннерге хамаарыштыр хевирлиг билиглерин илередип турар. Темалыг бөлүктерниң аңгылаарының үнелел барымдаалары дылдан дашкаар турар болгаш боттуг чүүлдүң болуушкуннарынның бөлүктээшкини-биле холбаалыг.

Ниити дыл эртеминде лексика-семантиктиг бөлүктерни тодарадыры хөй-хөй эртемденнерниң чылдар дургузунда чоруттунган шинчилел ажылдарының түңнелинден үнген. Шынап-ла, лексика-семантиктиг бөлүктер

дыл системазында кол черни ээлеп, лексиканы системажыдарынга үндезин болуп, дузалап чоруур деп түңнелге келдивис.

Түңнеп чугаалааргa, лексика-семантиктиг бөлүк кылдыр тургустунарынга кылыг сөзүнүң лексиказы улуг ужур-дузалыг деп эртемденнер демдеглеп турар. Кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин ниити дыл эртеминде, түрк дыл эртеминде, ооң иштинде тыва дылда сайгарып көрген эртем ажылдары бар дээрзин демдеглеп болур. Ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй бооп турар. Ындыг болза-даа бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери эвээш эвес шинчилел ажылдарының объектизи болуп чоруур.

Орус эртемден Л.А. Бирюлинниң «Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления» деп диссертациязы ниити дыл эртеминде чугула үнелиг шинчилел ажылы кылдыр демдеглеттинип турар [10 с. Бирюлин 1984: 212]. Ооң орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстеринге хамаарыштыр бөлүктээшкини бистиң доозукчу квалификастыг ажылывыста тыва дылда ук кылыг сөстерин бөлүктээринге үндезин болуп турар.

И.И. Бакланованың ажылында орус дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери «метеорологтуг лексика» деп темалыг бөлүктүң кезээ болуп турза-даа, тускай шинчилел ажылының объектизи болбааны-биле тыва дылда ук угланыышкынныг ажылдың чугулазын дагын бадыткап турар [6 с. Бакланова 2017: 184-189].

Эртемден орус дылдың пермь диалектизинде чаъс, харның чаарын азы оларны манаарын илередир кылыг сөстериниң бөлүүн; оларның утка талазы-биле хөй хевирлиин; литературлуг дыл-биле ылдалдыын шинчилээн.

Татар дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери дорт уткада болгаш көжүрген уткада кижилерниң аажы-чаңын болгаш психологтуг байдалын үнелээрде ажыглаттынганын, оларның нарын кылыг сөстерниң составынга ажыглаттына бээр таварылгаларын солун кылдыр шинчилээн [19, с. Галиева, Замалетдинов 2017: 17-25].

Ынчангаш кырында айыттынган эртем-шинчилел ажылдарынга даянмышаан, тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң лексика-семантиктиг бөлүктерин тодарадырын оралдаштывыс.

Дүн-хүннүң солчулгазын илередир кылыг сөстери тыва дылда эвээш эвес. Даңның кылдыныгларын илередир *адар, чырыыр* деп 2 кылыг сөзүн; эртенги үени илередир чүгле 2 *чырык турар, чер чырыыр* деп кылыг сөстерин; дүштеки үеге хамаарыштыр тыва дылда *чедер, эртер* деп 2 кылыг сөзүн; хүннүң үнүп кээрин көргүзүп турар: *үнер, дээр, бакылаар* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң үнүп келгеш, өрүлээрин илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, бедиир* деп 2 кылыг сөстерин; хүннүң ажа бээрин илередир кылыг сөстеринге *чүгүрүүнге кирер, олурар, ажар, орайтаар* деп 4 кылыг сөстерин; хүннүң оон өске кылдыныгларын илередир *кулакталыр, көстүр, келир* деп 3 кылыг сөстерин; хүннүң кылдыныын көжүрген уткада илередир *дүргедээр* деп 1 кылыг сөзүн; дээрниң кылдыныгларының көжүрген уткада ажыглаттынганы *муңгараар, кудар, ыглаар* деп 3 кылыг сөстерин; кежээки үениң дүжерин илередир 4 : *дүжер, апаар, орайтаар, караңгылаар* деп кылыг сөстерин; хаяаның кылдыныгларын илередир *дээр, кызар, хаяалаар* деп 3 кылыг сөстерин; тыва дылда имирниң кылдыныгларынга хамаарыштыр *дүжер, турар, сояр* деп 3 кылыг сөстерин; тыва дылда дүннүң дүжерин илередир *дүжер, эртер, холужар, орайтаар, апаар* деп 5 кылыг сөстерин; тыва дылда айның кылдыныгларын илередир кылыг сөстеринге *өрүлээр, көстүр, бүдүүлээр* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле дүн-хүннүң солчулгазын илередир 37 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда агаарның изиг-соогун илередир кылыг сөстери хөй. Сооктуң кылдыныгларын илередир дорт уткада *чыккыңайныр, булуктаар, соолаш кыныр, соор, эртер* деп 5 кылыг сөстерин; көжүрген уткада ажыглаттынган *ажыңнадыр, уяраар* деп 2 кылыг сөстерин; тыва дылда изигни илередир *дүжер, чылыыр, кончуг апаар* деп 3 кылыг сөстерин; чылдың үелерин тодарадыр кылыг сөстери: кыштың дүжерин *дүжер, кирер, кээр, эртер* деп 4 кылыг сөстерин; частың дүжерин *эгелээр, болур, келир* деп

3 кылыг сөстерин; чайның дүжерин илередир *ногаарарар. чыгадыр, келир, дүжер, кирер. ужукталыр турар* деп 7 кылыг сөстерин; күстүң дүжерин илередир *келир, дүжер, турар* деп 3 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле агаарның изиг-соогун илередир 27 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Диңмирээшкинни илередир *диңмирээр, дыңналыр, уюкталдырар, түүлээр, коргудар ужурга таварыштырар, чыжыраар, болур, киргирээр* деп 8 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда чаңныктың кылдынығларын илередир *согар, чыжырткайныр, дүжер* деп 3 кылыг сөстерин; кызаңнаашкынның кылдынығларын илередир *кызаңнаар, кызаңайныр* деп 2 кылыг сөстерин; диңмирээшкинни илередир *диңмирээр, дыңналыр, уюкталдырар, түүлээр, коргудар ужурга таварыштырар, чыжыраар, болур, киргирээр* деп 8 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинниң кылдынығларын илередир 13 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Харның кылдынығларын илередир *чаар, аландылаар, бысканнаар, кажараңнаар, кылаңнаар, көшкеленип бадар, тереңнээр, чочакталыр, үгдерээр, чедер, чындыраар, улгадыр, эриир, ужар, агар, чайыннаар, дүжер, шуглаар, чажырар, чылыдар, хонуп каап ужуп чоруур, ээргиишителир, чаржаар, үглээр, урар, кыйыраар, шывар, диг кылыныр, кооргалдаар, ызырныр, хөртүктээр, дамдылаар, кылыннаар* деп 33 кылыг сөстерин; чаъстың кылдынығларын илередир *дымырадыр, шиилээр, үзүктелир, намдаар, чаар, болур, эртер, дештир, кудар, частаар, ак частаар, чаяр, эгелээр, коргудар, догдураар, өттүрер, шиилээр, дүжер, дагжаар, аязыр, кооргалдаар, кудар, дүжер* деп 23 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле харның, чаъстың кылдынығларын илередир 56 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда хаттың кылдынығларын илередир *күштелир, бадырар, салгыннаар, дойлур, чайгаар, хөлзээр, шуурганнаар, кагар, хоолаар, хадыыр, бөлер, бораңнаар, сыылаар, казыргылаар, коолаар, үрээр, кургадыр, аппаар, ужурар, намдаар, сериидедир, сүрдүрер, сывыртадыр, сыгырар, кирер, тарадыр, дыңзыыр, үгледир, силгиир, чоокшулаар, эстээр, улуур, үзер, сыг дээр, үрер, бүлгүрлүр, ужугар, дүжүр шавар, намдаш кылыныр* деп 39 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда булуттарның кылдынығларын илередир *үстүп-частыр, көстүр, турар, бөлдүнчүр, чыглыр, дүргектелир, көжер, астынар, частыр, чавызаар, кажарарар* деп 11 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Сугнуң кылдынығларын илередир *муңгашталыр, доңар, чайындылаар, дагжаар, тырттынар, агар, аттыгар, бүлдеңейнир, дырылаар, аппаар, дамдылаар, сыстыр, эртер, болур, чойтуңнаар, дыңналыр, коогайныр, шылыраар, төктүр, чавырлыр, шишлээр, чалгыыр* деп 22 кылыг сөстерин; сугнуң кышкы үеде турар байдалынга хамаарышкан *чаакталыр, тырлыр, моондактаар, чыглыр, дештир* деп 5 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстериниң бөлүктээшкиннерин аңгылаанывыстың түңнелинде, дүн-хүннүң солчулгазын илередир 37 кылыг сөстерин; агаарның изиг-соогун илередир 27 кылыг сөстерин; чаңнык, кызаңнаашкын, диңмирээшкинниң кылдынығларын илередир 13 кылыг сөстерин; харның, чаъстың кылдынығларын илередир 56 кылыг сөстерин; хаттың кылдынығларын илередир 39 кылыг сөстерин; булуттарның кылдынығларын илередир 11 кылыг сөстерин; сугнуң кылдынығларын илередир 27 кылыг сөстерин тодараткан бис. Ниитизи-биле тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир 210 кылыг сөстерин тодараткан бис.

Ажыглаан литература даңзызы

1. Алдын-оол Х. С. Тыва дыл методиказы / Х. С. Алдын-оол; – Кызыл: ТНҮЧ, 1972 – С. 90. – Текст : непосредственный.

2. Апресян, Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики / Ю. Д. Апресян; - Москва: 1963. – 37-40 с. – Текст: непосредственный.

3. Арагачи, З. Б. Тоджинский диалект : монография / З. Б. Арагачи; Учебное заведение Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. — Выпуск 8. — Кызыл, 1960. — 254 с. — Текст : непосредственный.

4. Арапчор, А. Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчуру чугаалары : монография / А. Д. Арапчор. — Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1995. — 144 с. — Текст : непосредственный.

5. Аханов, К. А. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики / К. А. Аханов; - Алматы: 2006. – 360 с. - Текст: непосредственный.

6. Бакланова, И. И. Глаголы, обозначающие явления природы, и их роль в формировании структуры предложения (на материале пермских говоров) // Филология в XXI веке: методы, проблемы, идеи. Материалы V Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Отв. ред. И. И. Русинова – Пермь, 2017. – С. 184-189 – Текст: непосредственный.

7. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл талазы-биле сургуулдарның эртем-шинчилел ажылдарының тематиказы болгаш үлегерлери : монография / М. В. Бавуу-Сюрюн, О. М. Ондар. — Абакан, 2007. — 104 с. — Текст : непосредственный.

8. Баскаков, Н. А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири. – Москва : Наука, 1978. – С. 37-46. . — Текст : непосредственный.

9. Баярсайхан Б. Лексика животноводства в Цэнгэльском диалекте тувинского языка / Б. Баярсайхан, — автореферат диссертации кандидата

филологических наук. — Новосибирск, 2009. — 30 с. — Текст : непосредственный.

10. Бирюлин, Л. А. Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления / Л. А. Бирюлин; - автореферат диссертации кандидата филологических наук: 10. 02. 01. – Бирюлин Леонид Авраамович. - Ленинград, 1984. – 212 с. – Текст: непосредственный.

11. Бичелдей, К.А. Назализованные гласные современного тувинского языка // Исследования звуковых систем сибирских языков. – Новосибирск, 1979. – С. 29-34. – Текст: непосредственный.

12. Бичелдей, К. А. Теоретические вопросы проблемы фонетики современного тувинского языка / К. А. Бичелдей ; — Москва : 2001. — 243 с. — Текст : непосредственный.

13. Бичелдей, К. А. Фарингализация в тувинском языке / К. А. Бичелдей; — Москва, 2001. — 290 с. — Текст : непосредственный.

14. Биче-оол, М. Д. Тыва чугаа культуразы / М.Д. Биче-оол ; – Кызыл: ГУП РТ «Тываполиграф», 2010. – 109 с. – Текст : непосредственный.

15. Вайнштейн, С. И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства : монография / С. И. Вайнштейн — Москва: Наука, 1972. — 314 с. Текст : непосредственный.

16. Васильев, Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания / Л. М. Васильев; - Москва, 1971. – 310 с. – Текст: непосредственный.

17. Виноградов, В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. Ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. / В. В. Виноградов; – Москва: 1986. – 236 с. – Текст: непосредственный.

18. Вотяк, Г. О. О статусе семантического признака в когнитивной семантике / Г. О. Вотяк; – Москва: 2004. – 175 с. – Текст: непосредственный.

19. Галиева, А., Замалетдинов Р. Семантика и сочетаемость татарских глаголов, обозначающих природные явления // Филология и культура № 3 (49). – Казань, 2017. – С. 17-25.

20. Даржа, В. К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство, охота, рыбалка. Том I. / В. К. Даржа – Кызыл: Тувинское кн. изд-во, 2009 – С. 201 – Текст : непосредственный.

21. Исхаков, Ф. Г., Пальмбах, А. А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология / Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах; – Москва: 1961 – 254 с. - Текст: непосредственный.

22. Казырыкпай, Б. О., Казырыкпай Б. Б. Эр чол / Б. О. Казырыкпай, Б. Б. Казырыкпай – Кызыл : – ТНҮЧ 2007 – С. 42. Текст : непосредственный.

23. Караулов, Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов; - Москва, 1976. – 46 с. – Текст: непосредственный.

24. Катанов, Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка / Н. Ф. Катанов; – Казань: типо-лит. Имп. Казан. ун-та, 1903 – 54 с. – Текст : непосредственный.

25. Кацнельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон; – Москва: 1965. – 208 с. - Текст: непосредственный.

26. Кенин-Лопсан, Б. М. Тыва чоннуң буруңгу ужурлары : монография / Б. М. Кенин-Лопсан. — Кызыл, 1994. — 189 с. — Текст : непосредственный.

27. Кузнецова, А. И. Понятие семантической системы языка и методы её исследования / А. И. Кузнецова; Изд. МГУ: 1963 – 250 с. – Текст: непосредственный.

28. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова; - Москва: 1982. – 120 с. – Текст: непосредственный.

29. Кузнецова, Э. В. Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантической группы слов / Э. В. Кузнецова; Москва: 1969 – 87 с. – Текст: непосредственный.

30. Кузнецов, П.С. О принципах изучения грамматики / П. С. Кузнецов; – Москва: 2003. – 36 с. – Текст: непосредственный.

31. Куулар, Е. М. О лексических особенностях речи населения Эрзина// Природные условия история и культура Западной Монголии и

сопредельных регионов: Тезисы докладом III международной научной конференции, 24. 09. 1997 : г. Ховд – Монголия – Томск 1997 – с. 117-118. – Текст : непосредственный.

32. Куулар, Е. М. Юго-восточный диалект тувинского языка / Е. М. Куулар — монография — Кызыл: РИО ТувГУ, 2012 — С. 161. Текст : непосредственный.

33. Күжүгет, М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., Шаалы А. С. Төрээн чогаал 5 класс / М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак, Е. Т. Чамзырын, А. С. Шаалы – Кызыл : 2013, – С. 62. – Текст : непосредственный.

34. Мартан-оол, М. Б. Особенности речи населения Барун-Хемчикского района: монография / М. Б. Мартан-оол; Тувинский язык и литература в послеоктябрьский период. — Кызыл, 1977. — 138 с. — Текст : непосредственный.

35. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды өөредириниң методиказы / К. Б. Март-оол ; – Кызыл: ТНУЧ, 2002 – 5-264 с. – Текст : непосредственный.

36. Март-оол, К. Б., Кимова Д. А., Алдын-оол А. А. Методиктиг сүмелер. 5-ки класстың тыва дыл номунга / К. Б. Март-оол, Д. А. Кимова, А. А. Алдын-оол – Кызыл, 1992. – Текст : непосредственный.

37. Монгуш, Д.А, Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 6-7 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы / Д. А. Монгуш, А. К. Ойдан-оол Кызыл: ТывНУЧ, 1992 – С. 31. – Текст : непосредственный.

38. Монгуш, К.Б. Тыва чаңчыл / К. Б. Монгуш ; – Кызыл: ТНУЧ, 2018 – С. 67. – Текст : непосредственный.

39. Оргу, К. Х., Натпит-оол С. Х., Чамзырын Е. Т. Тыва чогаал 10 класс / К. Х. Оргу, С. Х. Натпит-оол, Е. Т. Чамзырын – Кызыл: ТНУЧ, 2002, – С. 169. – Текст : непосредственный.

40. Оргу, К. Х. Тыва дыл. Лексика, фонетика, грамматика : монография / К. Х. Оргу. — Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1960. — 148 с. — Текст : непосредственный.

41. Оргу, К. Х. Тыва дылда сөстерниң тургустунарының дугайында : Тыва дыл дугайында ажылдар : монография / К. Х. Оргу. — Кызыл, 1964. — С. 12-15. — Текст : непосредственный.

42. Пальмбах, А. А. О классификационных признаках территориальных диалектов тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ. – Вып. XIII – Кызыл, 1968 – С. 232-235. – Текст : непосредственный.

43. Саая, О. М. Долгие гласные тувинского языка в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольским / О. М. Саая ; — автореферат диссертации кандидата филологических наук : 10.02.02 : Саая Оюмаа Маадыр-ооловна. — Новосибирск, 2005. — 21 с. — Текст : непосредственный.

44. Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунуң дугайында : Тыва дыл дугайында ажылдар : монография / Е. Б. Салзынмаа. — Кызыл, 1964. — С. 12-15. — Текст : непосредственный.

45. Сат, Ш. Ч. Диалектные материалы как источник для создания исторической грамматики тувинского языка // Вопросы тувинского языкознания / Ш. Ч. Сат – Кызыл: Новости Тувы, 1993 – С. 11-18. – Текст : непосредственный.

46. Сат, Ш. Ч., Куулар Е. М. Тыва диалектология / Ш. Ч. Сат, Е. М. Куулар –Кызыл, 2013 – С. 109. – Текст : непосредственный.

47. Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл : учебник для вузов / Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа. — Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1980. — 158 с. — Текст : непосредственный.

48. Сат, Ш. Ч. Тыва диалектология: монография / Ш. Ч. Сат — Кызыл, 1987. — 104 с. — Текст : непосредственный.

49. Серебренников, Б. А. Общее языкознание / Б. А. Серебренников; - Москва: 2005 – 310 с. - Текст: непосредственный.

50. Серен, П. С. Тере-Хольский диалект тувинского языка / П. С. Серен – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2006, – С. 72. – Текст : непосредственный.

51. Степанов, Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов; - Москва: 1975. – 340 с. – Текст: непосредственный.

52. Сувандии, Н.Д. Тыва дылдын практикумунга мергежилгелер чыындызы / Н. Д. Сувандии – Кызыл, РИО ТувГУ, 2014 – С. 16. – Текст : непосредственный.

53. Сүндүп, Д. Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы : монография / Д. Ч. Сүндүп. — Кызыл, 1982. — С. 23-28. — Текст : непосредственный.

54. Сүрүң-оол, С. С., С. Б. Байыр-оол. Тыва чогаал 8 класс – Кызыл : ТНҮЧ, 2005, – С. 125. – Текст : непосредственный.

55. Текучев, А. В. Методика преподавания русскогоязыка в средней школе / А. В. Текучев – Москва: 1980 – С. 42. – Текст : непосредственный.

56. Толстой, Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии / Н. И. Толстой; – Москва: 1997. – 245 с. – Текст : непосредственный.

57. Уфимцева, А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева; - Москва: 1968 – 44 с. – Текст непосредственный.

58. Филин, Ф. П. Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин; - Москва: 1982. – 334 с. – Текст: непосредственный.

59. Фомина, М. И. Современный русский язык. Лексикология / М. И. Фомина; - Москва: 1983. – 84 с. – Текст: непосредственный.

60. Чадамба, З. Б. Изучение диалектов тувинского языка. – УЗ ТНИИЯЛИ, Вып. XV. – Кызыл, 1971 – С. 150-156. – Текст : непосредственный.

61. Чамзырын Е.Т., Кужугет М.А., Ооржак Л.Х. Федеральный государственный стандарт общего образования. Родная (тувинская)

литература / Е.Т. Чамзырын, М.А. Кужугет, Л.Х. Ооржак – Кызыл: Институт развития национальной школы, 2012 – С. 3-4. – Текст : непосредственный.

62. Чамзырын, Е. Т. Төрээн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы / Е. Т. Чамзырын – Кызыл, 2005 – С. 84. – Текст : непосредственный.

63. Чамзырын, М. Ч., Чамзырын Е. Т. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл, 1998 – С. 26. – Текст : непосредственный.

64. Щербак, А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков / А. М. Щербак – Москва: 1961, – С. 9. – Текст : непосредственный.

ОТЗЫВ

на выпускную квалификационную работу студентки 5 курса 1 группы Нурсат Оюмаа Владимировны по теме: «Тыва дылда бойдус болуушкуннарын илередир кылыг сөстери (Глаголы, обозначающие природные явления в тувинском языке)».

Исследование тематических групп лексики тувинского языка остается одной из малоизученных актуальных проблем в тувинском языкознании. Одним из неисследованных остаются глаголы, обозначающие природные явления в тувинском языке, что является актуальностью данной выпускной квалификационной работы.

Выпускная квалификационная работа состоит из введения, двух глав, списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы исследования, его научная значимость, определена основная цель, выявлены задачи для ее решения, объект и практическая значимость работы, указаны научные труды, послужившие теоретической основой исследования, описаны применяемые методы исследования.

В первой главе автором проведен анализ исследования темы исследования в общем языкознании в целом, в тюркологии и в тувиноведении.

Нурсат О.В. пришла к выводу, что в тувинском языке вопросами лексико-семантических групп глаголов исследуются в работах ученых и в выпускных работах студентов Тувинского государственного университета.

Во второй главе сделана попытка систематизации основных лексико-семантических групп глаголов, обозначающих глаголы, обозначающие природных явлений в тувинском языке. В результате систематизации выявлено 7 основных лексико-семантических групп, к которым автор подобрал при меры из художественных произведений писателей.

Нурсат О.В. – высоко эрудированная, хорошо знающая свою тему студентка. Иногда не выходила на связь с научным руководителем, но самостоятельно смогла сделать хорошую научно-исследовательскую работу.

В целом выпускная квалификационная работа написана в соответствии с требованиями написания ВКР, допускается к защите и заслуживает хорошей оценки.

Научный руководитель к.ф.н., доцент кафедры
тувинской филологии и общего языкознания Н.Д. Сувандии